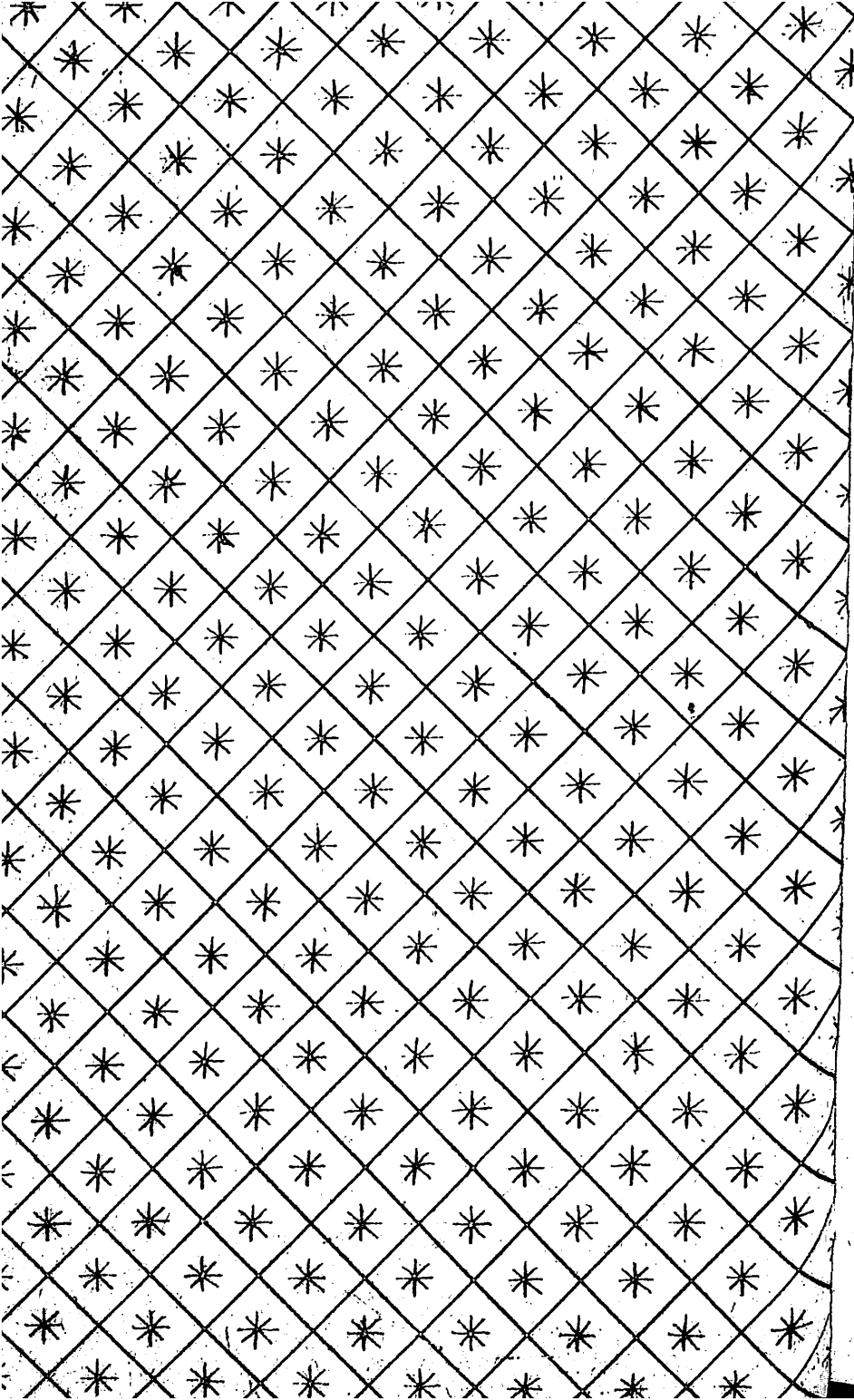

В сборнике помещены практически неизвестные современному читателю документы и материалы известных государственных и политических деятелей Украины, которые вместе с научными трактатами и политическими статьями видных представителей украинской науки и литературы (И. Франко, М. Костомаров, М. Грушевський, С. Величко, И. Мазепа и др.) освещают развитие украинской политической независимой мысли на протяжении последних трех столетий.

Для историков, юристов, а также всех, кто интересуется историей Украины.

Редактор М. П. Парцей

Вивід прав України/М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін. — Львів: МП «Слово», 1991. — 128 с.

ISBN 5-7707-1658-4

У збірнику вміщено практично невідомі сучасному читачеві документи та матеріали провідних державних і політичних діячів України, які поруч з науковими трактатами і публіцистичними статтями видатних представників української науки і літератури (І. Франко, М. Костомаров, М. Грушевський, С. Величко, І. Мазепа та ін.) висвітлюють розвиток української політичної незалежної думки протягом останніх сторіч.

Для істориків, юристів, а також всіх, хто цікавиться історією України.

В 1202000000—003 БЗ 18-4-91
А84(04)—91

ISBN 5-7707-1658-4

ББК 63.3(2Ук)

© Мале підприємство
«Слово» 1991

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Складний і тернистий шлях пройшла Україна.

Були на тому шляху і іноземне поневолення, і криваві міжусобиці, і тотальні репресії, і безжальний голодомор, і всепоглинаючий духовний геноцид. Давні і новітні поневолювачі створили цілу систему заходів, спрямованих на те, щоб сфальсифікувати нашу історію, позбавити народ його національного ґрунту, представити нас як безбаченків і назавжди викоринити з нашої свідомості пам'ять про славу і велич Київської, а потім Галицько-Волинської держави, Козацької Республіки, про славних українських гетьманів Івана Мазепу, Пилипа Орлика, Дмитра Дорошенка, Івана Виговського. Та пам'ять ця жила, множилася, жила в народі незборимі ідеї української державності, долаючи реакційні народобичачі теорії злиття націй і мов, що лукаво проголошувалися під прикриттям дружби народів.

З погляду на все це дана книга — незвичайна навіть для нашого демократизованого часу. Представлені в ній матеріали охоплюють різні періоди історії України і присвячені боротьбі за відновлення її державної самостійності. Тут і «Вивід прав України» гетьмана Пилипа Орлика, і роздуми гетьмана Івана Мазепи «Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями», і уривки з козацького літопису Самійла Величка про причини війни Хмельницького з поляками, й замітки про історію українського державного будівництва в XVII ст. Вячеслава Липинського, і розвідки Івана Франка «Ukraina irredenta» та «Поза межами можливого», статті Михайла Грушевського «250 літ», «Виговський і Мазепа», «На порозі нової України», його же «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного Слов'янства», а також такі яскраві документи української політичної думки XIX—XX ст., як «Книги Биття Українського Народу» Михайла Костомарова, «Самостійна Україна» Миколи Міхновського, «У день свята української державності» Симона Петлюри, і, нарешті, важливі документи і матеріали, які в новому світлі показують нам ситуацію на Україні, коли її державна незалежність стала історичним фактом. Зокрема це «Четвертий Універсал Української Центральної Ради» від 22 січня 1918 р., «Прокламації Української Національної Ради» від 1 листопада 1918 р., «Універсал Української Головної Визвольної Ради», оголошений у червні 1941 р., а також Платформа цієї Ради, прийнята в липні 1944 р. У кожному з цих матеріалів вражає кровне зацікавлення свідків у тому, щоб якомога повніше залучити увесь могутній арсенал духовної спадщини народу, нагромадженої за століття наполегливих змагань за незалежність.

У цьому — некуча актуальність і конча потреба підготовки та випуску даної книги саме в наш час. Вона продиктована нагальною по-

требою виявити і заповнити бездонні провалля у нашій історичній та національній свідомості.

Не дивно, що найвищі злети боротьби за свободу і незалежність України завжди припадають на переломні моменти її історії і завжди супроводжуються суспільними катаклізмами: «фабрики і заводи не виробляють товарів. Підприємства здержують свою працю, залізні дороги розбиті, гроші падають у ціні. Кількість хліба зменшується. Наступає голод. По краю розмножилися ватаги грабіжників і убійників».

Ці красномовні рядки — не цитата з незалежної демократичної газети, не уривок з виступу радикального депутата Верховної Ради України. Хоча і тон, і манера викладу, і, головне, зміст даного висловлювання повною мірою відповідають і тому і другому. Це витяг з «Четвертого Універсалу Української Центральної Ради» від 22 січня 1918 р.

Зараз, по суті, ми тільки продовжуємо в нових умовах ту справу, яку успішно розпочали, але в силу певних історичних умов не змогли завершити наші попередники у переломні 20-ті роки нинішнього буремного століття. Та, зрештою, хіба боротьба за святу справу визволення України колись припинялася? І хіба вороги наші хоч на хвилю втрачали свою езуйтську пильність, коли йшлося про «молодшого брата», його мову, культуру, традиції, звичаї, його історію і національне самовідділення. У всі часи одне і те ж: терор, залякування голодом, боротьба проти демократії і гласності, маніпуляція свідомістю національно інертних людей.

Для підтвердження цих слів процитуємо ще кілька рядків:

«На ґрунті анархій, неспокою в житті й недостачі продуктів зростає невдоволення серед деяких частин населення, тим невдоволенням користуються різні сили й тягнуть неосвідомлених людей до старих порядків.

Це теж з Четвертого універсалу й теж ніби про нинішній день. А це вже ніби взагалі сказано вчора:

«З різних сторін до мене звертаються з різними запитаннями чи се за нашою згодою і відомістю виголошуються по різних місцях такі слова, що Україна тільки для українців... що всякі посади на Україні повинні займати тільки українці, а іншим людям робити тут нічого...

Ні я, ні мої товариші, організовані українці, не зголошувалися з такими поглядами... бо вони незгідні ні з нашими принципами, ні з інтересами України.

Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для тих, хто живе на Україні, а живучи любить її, а люблячи хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе»¹.

¹ Вміщено у даній книзі. С. 99. Усі інші посилання, крім спеціальних оговорених, теж зроблено за цією книгою. Далі називатимемо тільки назву праці і сторінку.

² Див.: с. 101.

³ Грушевський М. «На порозі нової України». С. 115.

Народ, як і окрема людина, найкраще пізнається в біді, однак одних біда ослаблює і принижує, інших же навпаки, ще більше випрямляє, загострює в них жагу до життя. Після всього, що було в нашій історії, і ми могли зігнутися, примиритися зі своїми негодами, зі своєю залежністю од могутніх сусідів. Хоча саме над нами, більше, ніж над будь-якою іншою нацією, нависала зловісна тінь яничарства, самозречення, переходу на чужу мову. Підступна експансія воєнних сусідів, їхня згубна ідеологія пронизала усі судини й капіляри нашого життя, проникла навіть в наш побут, сім'ю. На довгі десятиліття ми навіть співати від душі перестали, хоч славилися цим упродовж довгих багатьох віків, бо пісня — цей унікальний витвір душі і слова — стала примітивним подразником переїсних емоцій, переважно псевдооптимістичних і бездумних. Навіть у інтимні стосунки, де тільки Він і Вона, навіть у святая-святих — кохання — проникли закони рабства і покори.

Кажуть, що за ставленням у суспільстві до жінки визначається рівень його культури. Якщо це так, то судіть самі: «Україна... держалася закону Божого, і всякий чужестранець, заїхавши в Україну, дивовався, що ні в одній стороні на світі так щиро не моляться Богу, ніде муж так не любить своєї жони, а діти своїх родителів»¹.

Слова «народ», «державна», «життя» належать до різних синонімічних рядів. Хоча важко уявити поняття більш близькі та споріднені і в той же час алогічні, особливо при поєднанні. Задумайтесь: «державна без народу», «народ без держави». Скажете, нонсенс? Тоді згадайте, що не одне вже століття якраз ці алогізми визначають зміст життя українців як нації та чи тільки їх.

Презирство завжди було постійним супутником життя наших земляків чи то під польським, австро-угорським, німецьким, чи то під російським пануванням. Чого вартий лише «батьківський голос» полум'яного Віссаріона Белінського, яким він привітав вихід у світ геніального «Кобзаря»: «На этом гибридном диалекте хочет достигнуть поэтической славы». А чого варт зневажлива характеристика, що її дав молодому українському поетові цей світоч російської публіцистики першої половини XIX ст.: «Здравый смысл в Шевченке должен видеть осла, дурака и пошлеца, а сверх того, горького пьяницу, любителя горилки по патриотизму хохлацкому».

То чи яка інша нація зуміла б за подібних умов так розмаїто і так всебічно розкрити свій небуденний духовний потенціал, як це зробили українці? Але чи повністю розкрили? Чи все, що могли, віддали світові Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Михайло Драгоманов, Іван Франко, Володимир Винниченко, Михайло Грушевський, Василь Симоненко, Василь Стус, сотні і тисячі інших пристрасних подвижників української культури і науки, життя яких в силу історичних умов було не стільки дорогою творення, як фатальним сходженням на Голгофу. Щаблями на їх тернистому шляху стала і спалена Січ, і Валуєвський циркуляр, і тотальний сталінський голодомор, і соловецькі катакомби, і брешнівсько-сусловські табори для інакодумців.

¹ Костомаров М. Книга битія українського народу. С. 56.

Приниження людини завжди було введено у ранг державної політики. У суспільстві, яке на своїх знаменах написало «Все для людини, для її блага», ця людина поставлена у жалюгідне становище заробітчанина. Маючи мізерно низьку зарплату, позбавлені соціального захисту, і робітники, і вчені, і колгоспники змушені свої розумові здібності спрямовувати не на підвищення фахового рівня, а на пошуки додаткових засобів до існування. Це робиться для того, щоб людина стала залежною, щоб її завжди можна було спіймати на чомусь негідному, принизити, осудити. Дітям у спадок передаються гени раба-слуги, послухника — манкурта. Куди тут до національної гордості.

Коли вже йшлося про манкуртів, доречно згадати похмуру легенду з роману Чінгіза Айтматова «І довше віку триває день», яка свідчить, що позбавлення народу його історичної пам'яті не має національних границь. До цього в однаковій мірі прагнули як європейські, так і азіатські поневолювачі, використовуючи хіба різні форми. «Захопленим в полон юнакам начисто виголовляли голову і насаджували на неї обруч із розпареної верблюжої шкіри. На пекучому південному сонці шкіра висихала, обруч стискався і люди терпіли при цьому страшні муки. Але не це було головним для їхніх катів. Від болю раби втрачали пам'ять, причому назавжди. Ніхто з них вже не знав, хто він, якого роду-племени, але зате ставав старанним, безвідмовним виконавцем волі господаря».

Як і всі легенди, ця теж глибоко символічна. Адже ми не просто біологічні нащадки своїх предків. Ми успадковуємо їх матеріальну і духовну культуру, яку в міру власних сил і таланту збагачуємо і передаємо своїм дітям. «Ціла історія нашої цивілізації, матеріальної і духовної, — писав І. Франко, — це не що інше, як поступове, систематичне і ненастанне відсування, віддалявання границь неможливого. Те, що було неможливе нашим предкам, від чого їх руки і їх думки відскакували як від скляної гори, це для нас показується зовсім можливим і навіть зглядно легким до виконання»¹.

Отже, здобутки попередніх поколінь продовжують своє життя в поколіннях прийдешніх. Іскри людського генія історичної пам'яті постійно долітають до нас із мороку минулого, підтримують і роздмухують вогонь нашого сьогодишнього життя. І якщо полум'я цього вогню починає меркнути, то хіба не тому, що іскри з минулого перестали до нас долітати, що ми вже не чуємо голосу історії або не хочемо чи боїмося його чути.

Ми дуже багаті духом своїх предків, багаті своєю історією. Та біда наша в тому, що з її фундаменту в різні роки було виїнято не одну цеглину. Кожна окрема публікація цієї книги — така цеглина. Сподіваємось, що вона допоможе тобі, дорогий читачу, вийти із замкненого кола нашої недавньої бездуховності.

¹ І. Франко. Поза межами можливого. С. 71.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

(1866—1934)

ЗВИЧАЙНА СХЕМА «РУССКОЇ» ІСТОРІЇ Й СПРАВА РАЦІОНАЛЬНОГО УКЛАДУ ІСТОРІЇ СХІДНЬОГО СЛОВ'ЯНСТВА

Поставлена організаційним з'їздом російських філологів справа раціонального укладу історії Слов'янства в задуманій Слов'янській Енциклопедії¹ дає мені нагоду порушити справу схеми історії Східного Слов'янства. Я не раз порушував уже справу нерациональностей у звичайній схемі «русскої історії»², тепер хотів би обговорити се питання трохи повніше.

Звичайно прийнята схема русскої історії всім звісна. Вона починається з перед-історії Східної Європи, звичайно про неслов'янську колонізацію, потім іде мова про розселення слов'ян, про сформування Київської держави; історія її доводиться до другої половини XII в., потім переходить до великого князівства Володимирського, від нього в XIV віці, до князівства Московського, слідиться історія Московської держави, потім Імперії, а з історії українсько-руських і білоруських земель, що лишилися поза границями Московської держави, часом беруться деякі важніші епізоди (як держава Данила, сформування Великого князівства Литовського і унія з Польщею, церковна унія, війни Хмельницького), часом не беруться зовсім, а в кожному разі з прилученням до російської держави ці землі перестають бути предметом сеї історії.

Схема ся стара, вона має свій початок в історіографічній схемі московських книжників, і в основі її лежить ідея генеалогічна — генеалогія московської династії. З початком наукової історіографії в Росії сю схему положено в основу історії «Россійского государства». Потім, коли головна вага перенесена була на історію народу, суспіль-

¹ Писано з нагоди пляну слов'янської історії, виробленого історичною підсекцією з'їзду.

² Напр. в «Записках» Наукового Товариства ім. Шевченка т. XIII, XXXVII і XXXIX, бібліографія, оцінки праць Милюкова, Сторожева, Загоскіна, Володимирського-Буданова (завважу, що з моїх заміток до книги Милюкова «Очерки по истории русской культуры» зробив ужиток проф. Филевич в своїй рецензії праці д. Милюкова, в час. «Новое Время», покликуючись на них на попертя своїх гадок, зовсім протинних тим, якими продиктовані були мої замітки). Також в приготуванні ним до друку «Очерку истории украинского народа».

ности, культури, і «русская история» стала зближатися до того, щоб стати історією великоруського народу й його культурного життя, задержано ту ж схему в її головних моментах, тільки стали відлітати епізоди, що далі, то більше. Ту ж схему, в простішій формі прийняла наука «истории русского права», складаючися з трьох відділів — права Київської держави, московського й імперського.

Через таку традиційність, через таке довге уживання, до цієї схеми привикли й її невідомості, нерациональності не вражають прикро, хоч вона повна таких нерациональностей, і то дуже великих. Я вкажу деякі, не маючи претенсії вичисляти їх усі.

Передовсім дуже нерациональне сполучування старої історії полудневих племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-московським князівством XIII—XIV вв., так наче се останнє було його продовженням. Се можна було московським книжникам, — для них досить було генеалогічного преемства, але сучасна наука шукає генетичної зв'язі і не має права зв'язувати «київський період» з володимирським періодом, як їх невідповідно називають, як стадії того самого політичного й культурного процесу. Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської; Володимиро-московська — другої, великоруської¹. Сю різницю хотіла була затерти Погедінська теорія, населивши Подніпров'я X—XII вв. великоросами й казавши їм потім, у XIII—XIV вв., відси виємігрувати, але я сумніваюся, що хто-небудь схоче тепер боронити стару історичну схему сею ризиковною, всіма майже полишеною теорією. Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV—XVI в. Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти, наприклад до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не преемства двох періодів у політичній і культурній житті Франції. Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народності. Етнографічна й історична близькість народності української до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань, — вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічками.

Тим часом, наслідком пришивання Київської держави на початок державного й культурного життя великоруського народу що бачимо?

¹ Ся свідомість починає потрохи проходити в науку. Досить ясно, наприклад висловлює сю думку укладчик «Русской истории с древнейших времен», виданої московським кружком поміччю самоосвіти (Москва, 1898), д. Сторожев; він з натиском підносить, що «Русь дніпровська і Русь північносхідна два зовсім відмінні явища; історію їх творять неоднаково дві особні частини руської народності».

Ліпше сказати — дві народності, аби оминати баламуцтва, зв'язаних з теорією «единства русской народности».

Історія великоруської народності зістається властиво без початку. Історія сформування великоруської народності досі зістається невиясненою, через те, що її історію починають слідити від середини XII в.¹ і за київським початком сей свійський початок зовсім неясно представляється людям, що вчилися «русской історії». Не слідиться докладно за процесом рецепції й модифікації на великоруським ґрунті київських суспільно-політичних форм, права, культури; в таких формах, які мали вони в Києві, на Україні, їх попросту включають в інвентар великоруського народу, «Русского государства». Фікція «київського періоду» не дає можливості відповідно представити історії великоруської народності.

Тому, що «київський період» прилучається до державної й культурної історії великоруського народу, зістається без початку й історія українсько-руської народності. Підтримується старе представлення, що історія України, «малорусского народу» починається доперва з XIV—XV віком, а що перед тим — то історія «общерусская». Ся знов «общерусская история» свідомо і несвідомо на кожному кроці підмінюється поняттям історії державної й культурної великоруського народу, і в результаті українсько-руська народність виходить на арену історії в XIV—XVI вв. якби щось нове, мов би її перед тим там не було, або вона історичного життя не мала.

Зрештою історія українсько-руської народності зісталася не тільки без початку, а і в виді якихось кавалків, *dissecta membra*, нелов'язаних між собою органічно, розділених прогалинами. Одинокий момент, що вирізняється й може лишитися ясно в пам'яті — се козачина XVII в., але дуже сумніваюся, щоб хтось, хто вчився «русской історії» по звичайній схемі, потрапив зв'язати її в своїм представленні з ранішими і пізнішими стадіями історії української народності, мислив би сю історію в її органічній цілості.

Ще гірше виходить на сій схемі народність білоруська — вона пропадає зовсім за історією держави Київської, Володимиро-московської, ба навіть і за Великим Князівством Литовським. Тим часом, хоч вона не виступає в історії ніде виразно як елемент творчий, але роля її немаловажна — вкажу хоч би на значення її в сформуванні великоруської народності, або в історії Великого Князівства Литовського, де передовсім їй, з-поміж слов'янської людности сеї держави, належала культурна роля супроти далеко нижче розвинених литовських племен.

Заведенням до «руської історії» Великого Князівства Литовського хотіли поправити односторонність і неповноту традиційної її схеми. В історії, здається, перший сю гадку з натиском підніс Устрялов, а Гловайський, Бестужев-Рюмін і інш. пробували викладати паралельно історію «Руси западной», себто Великого Князівства Литовського, й «Руси восточной», себто Московської держави. В науці історії права потребу включення Великого Князівства Литовського пропагує школа проф. Владимирського-Буданова, хоч не дала ще ані загального кур-

¹ Гарні початки, зроблені напр. книжкою Корсакова «Меря и Ростовское княжение», не були потім розвинені успішно.

су «истории русского права», де було б включене Велике Князівство Литовське, ані особного курсу права сього останнього.

Се поправка, але вона сама потребує різних поправок. Велике Князівство Литовське було тілом дуже гетерогенним, неоднотайним. В новішій науці легковажиться, навіть зовсім ігнорується значення литовської стихії. Слідження преемства права староруського з правом Великого Князівства Литовського, значення слов'янського елементу в процесі творення й розвою Великого Князівства Литовського привело сучасних дослідників внутрішнього устрою сеї держави до крайності, що вони зовсім ігнорують елемент литовський — навіть не ставлять питання про його впливи, хоч безперечно ми мусимо числитися з тими впливами в праві й устрою Великого Князівства Литовського (от хочби вказу лише ехемплі grātia на інститут «койминців»). Потім, лишаючи литовський, — сам слов'янський елемент Великого Князівства Литовського неоднотайний: маємо тут дві народності — українсько-руську й білоруську. Українсько-руські землі, з виїмком Подбужжя і Пинщини, були досить механічно зв'язані з Великим Князівством Литовським, стояли осторонь у ній, жили своїм місцевим життям, і з Люблинською унією перейшли безпосередньо в склад Польщі. Навпаки, білоруські землі дуже тісно були зв'язані з Великим Князівством Литовським, мали на нього величезний вплив — в суспільно-політичній укладі, праві й культурі (як з другого боку самі підпали дуже сильному впливу суспільно-політичного й культурного процесу Великого Князівства Литовського), й зісталися в складі його до кінця. Таким чином історія Великого Князівства Литовського далеко тісніше зв'язана з історією білоруської народності, ніж українсько-руської, що чимало підпала впливу його історії, але дуже небагато мала на нього впливу (тільки посередньо, оскільки білоруська народність передавала право й культуру, насаждені Київською державою, але так само посередньо, через політику литовського правління, українсько-руська народність приймала не одно, що йшло від білоруської — напр., білоруські елементи актової мови, прийнятої литовським правительством).

Отже включення історії Великого Князівства Литовського в «руську історію» не заступить прагматичного представлення історії народностей українсько-руської й білоруської. Для історичного представлення суспільного і культурного процесу українсько-руської народності вистане зазначення тих кількох моментів з історії Великого Князівства Литовського, що мали для неї безпосереднє значення. Більше з неї увійшло б в історію білоруської народності, але в цілості включати історію Великого Князівства Литовського в «руську історію» нема причини, коли це має бути не «історія Росії», себто історія всього того, що коли-небудь діялося на території її, і всіх народностей і племен, що її залюднюють (так її програму, здається, тепер ніхто не ставить, хоч ставити також можна), а історія народностей руських,

¹ В такім дусі старався я використати історію Великого Князівства Литовського в IV т. моєї «Історії України-Руси», що обіймає часи від половини XIV до 1569 р.

або східно-слов'янських¹ (уживають часом сього терміну, аби оминати неясности й баламуцтва, які випливають з неоднакового уживання слова «русский»).

Взагалі історія державних організацій, грає все ще забагато ролі в представленні «русської історії», чи історії Східного Слов'янства. В теорії признається давно, що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільності. Політичне, державне життя, розуміється, чинник важливий, але поруч нього існують інші чинники — економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значення від політичного, але в кожному разі не повинні лишатися в тіні поза ним. З руських чи східно-слов'янських племен держава найбільше значення мала, найтісніше пов'язана була з життям народу у народності великоруської (хоч і тут, не за межами національної, володимиро-московської держави бачимо такі сильні явища, як вічеве життя новгородське-псковське). Українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливами різних державних організацій — сі впливи на її національне життя повинні бути визначені, але політичний фактор сходить в її історії в сих бездержавних століттях на підрядну ролю попри факторах економічних, культурних, національних. Те саме треба сказати про народність білоруську.

Для сеї останньої великоруська національна держава стає історичним фактором властиво тільки від 1772 р. На історію України вона починає впливати століттям скорше, але тільки одним краєм. Те виїмкове, виключне значення, яке має історія великоруської держави в сучасній схемі «русської історії», має вона властиво наслідком підміни поняття історії «русского народа» (в значенні руських, східно-слов'янських) народностей поняттям історії великоруського народу.

Взагалі в тім, що зветься «русскою історією» я бачу комбінацію, чи властиво — конкуренцію кількох понять: історія Російської держави (сформування й розвою державної організації й її території), історія Росії, себто того, що було на її території, історія «руських народностей», і нарешті — історія великоруського народу (його державного й культурного життя). Коже з сих понять в консеквентнім переведенню може бути вповні оправданим предметом наукового представлення, але при такім комбінуванні різних понять, повного представлення, консеквентного переведення не дістає ані одно з них. Найбільше входить у схему «русської історії» з понять історії Російської держави і великоруського народу. З розмірно невеликими перемінами й купюрами вона може бути перемінена на консеквентно і повно переведену історію великоруського народу. «Честь и место» історії сеї най-

¹ Один із найвизначніших сучасних систематиків — проф. В. Буданов ставить задачку науки історії русского права «русского народа», не Російської держави, тому виключає з неї національні права не-руських народностей Росії, а вважає інтегральною частиною право руських народностей, які не входили в склад Російської держави. Такий погляд бачимо і в інших консеквентно у них, як і у самого В. Буданова (див. мою рецензію його курсу XXXIX т. Записок Наук. Тов. ім. Шевченка, бібл. с. 4).

більшої з слов'янських народностей, але поважання до її першенства й важної історичної ролі не виключає потреби такого ж повного й консеквентного представлення історії інших східно-слов'янських народностей — українсько-руської й білоруської. Історії Східного Слов'янства таки не заступить історія великоруського народу, його державного й культурного життя, і ніякі мотиви не дадуть права зігнорувати історію білоруської, і ще менше — українсько-руської народності, або заступити їх повириваними з них і попришиваними до історії великоруського народу клантиками, як то практикується тепер. Зрештою, як тільки «русская история» буде широко і консеквентно зреформована в історію великоруського народу, його державного й культурного життя, так історія українсько-руської і білоруської народностей, я певний, вийдуть самі собою на чергу й займуть відповідне місце побіч великоруської. Але для сього наперед треба попрощатися з фікцією, що «русская история», підмінювана на кожному кроці великоруською, то історія «общерусска».

Такий погляд сидить іще досить твердо, хоч на мій погляд він, оскільки не стоїть на услугах політики, являється пережитком старомосковської історіографічної схеми, — пережитком, дещо приладженим до новіших історіографічних вимог, але в основі своїй такіснерациональним. Історія великоруська (такою стає ся «русская история» від XII—XIII вв.) з українсько-руським (київським) початком, пришитим до неї, се тільки калікувата, неприродна комбінація, а не якась «общерусска» історія. Зрештою «общерусської» історії й не може бути, як нема «общерусської» народності. Може бути історія всіх «русских народностей», кому охота їх так називати, або історія Східного Слов'янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої «русскої історії».

В деталях я не маю заміру викладати схему такої нової конструкції історії Східного Слов'янства. П'ятнадцять літ я спеціально працюю над історією українсько-руської народності й виробляю її схему як у загальних курсах, так і спеціальніших працях. По сій схемі укладаю я свою історію України-Руси, і в такім же виді представляю собі історію «руських» народностей. Не бачу труднощостей, аби була зроблена подібним способом історія білоруської народності, хоч би вона випала менше багато, ніж історія українсько-руська. Історія великоруської народності майже готова — треба тільки обробити її початок, замість пришитого до неї тепер київського початку, та вичистити від різних епізодів з історії України й Білоруси — се вже й так майже зроблене істориками великоруського народу й суспільности.

Найбільше раціональним здається мені представлення історії кожної народності зокрема, в її генетичнім преемстві від початків аж до нині. Се не виключає можливості представлення синхроністичного, подібно як укладаються історії всесвітні, в інтересах перегляду, з педагогічних, щоб так сказати, мотивів.

Се деталі, й вони мене цікавлять мало. Головні принципи: треба б усунути теперешній еклетичний характер «русскої історії», зшивання до купи епізодів з історії різних народностей, консеквентно перевести історію східно-слов'янських народностей і поставити історію державного життя на відповідне місце з іншими історичними факторами.

ми. Думаю, що й прихильники нинішньої історичної схеми «русскої історії» признають, що вона не бездоганна, і що в своїх спостереженнях я виходив від правдивих її хиб. Чи сподобаються їм ті принципи, які я хотів би положити в основу її реконструкції, се вже інша справа.

У Львові, 9 (22) IX. 1903.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

Михайло Грушевський — видатний український історик, автор фундаментальної «Історії України — Руси», дійсний член АН УРСР з 1923 р. і дійсний член АН СРСР з 1929 р. Названа стаття вийшла надрукована українською мовою у збірнику Російської Імператорської Академії наук «Статті по славяноведению». Вип. I/С. — Петербург. 1904. С. 298—304).

САМІЙЛО ВЕЛИЧКО

(1670—1728 ?)

ПРИЧИНИ ВІЙНИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО з Поляками

Із розділу II-го «Сказання о війні козацкой з Поляками»

Року от создания всея твари 7156, от воплощения же сына слова Б[о]жия содителя и зиждителя миру Хр[и]ста Г[оспо]да 1648, в оже господствоваху и повеліваху: в Москві великий г[осу]д[ар] ц[ар] и великий кн[яз] Алексій Михайлович, всея России самодержец а в Полщі великий г[осуд]ар и великий кн[яз] Владислав Жигмунтович Четвертий, король полский и шведский [...]; літо било висектовою літера же пасхалная била К красное. Бист веліе Малоросияном шляхетним и посполитим, по обоих сторонах ріки Днєпра жителствующим, и Козакам войска Запорожскаго от п[а]нов полских, и їх дорцов, мимо волю королевскую и Річи Посполитой, утісненіе, озлобленіе, всеконечное знищеніе и разореніе. Которое то утісненіе, любоначалося творити Русі от Поляков, от 1333, подлуг Кгвагніна и Пуфендорфия; албо по іном гисторику Кромеру 1336 року, когда Казімір Великий іже ест того імени Третий, по смерти Владислава Локетка, отца своего, наставши зараз королем полским, и перво року 1340, потом всеконечно року 1348 взял войною Рускіе землі и провинции, і зедночил їх з Корonoю Полскою, албо подчинил їх оной. Однак легшее и зноснійшее било людем Руским и Козакам з ними, аж до королевства Жигмунта Первого. Егда же Жигмунт оний, подлуг Кромера и Гвагніна, року от рождества Г[оспо]дня 1507 приять королевство Полское, тогда за его панования, девятого року, то ест от рождества Хр[и]стова року 1516, Козаки в Руских провинциях и землях, і з тоейж Русі, через 276 літ, послі пліненія и разоренія Батієвого [...] паки расплодился и умножившись, з домов своих выходити, и по островах Дніпровых, ниже порохов, рыбными и звиринными добичами бавячися, когда начаша вселятися, тогда зараз завистніе добру и волности людской Поляки, того незлюбивши, начаша над волю и привилея королевский, болшіе, Русі и Козакам творити обиди и утісненія. Потому [...] року 1576, [...] егда сіде на маестаті Королевства Полского Стефан Баторий, кн[яз] зь трансилванский, воевода седмигородский, муж в кроніках великое з ричества залечене міучий, и в рыцерских людех кохающийся, тогда, устроивши в Полщі войска платнии (:яких предтим не бивало:) назвал їх кварціальными. Егда же зараз потом, и в козаках Дніпронизовых, яко овцах пастира неимущих устроил чин,

воинскому управленію потребний, позволивши їм подлуг старожитних и древнійших обычаев между собою іміти нетилко менших начальников, но и найбільшого воеводжа гетмана, и надал їм во владіне для гетманской резиденции, и для войсковых всяких запасов и прибіжища, над Дніпром город Терехтимиров, со всім его уиздом [...], ствердивши тоє войску Запорожскому и грамотою своею королевскою. Тогда Поляки в болшую (:от первой:) завист и недоброхотство возвративши всю под своею властію тогда бывшую Рус, и Козаков внутр Полщи, и на Украині по обоих сторонах ріки Днєпра жителствовавших, болшими налогами и бідстви отягощати и озлобляти начаша. І продолжися им, Козакам и Русі, тоє от Поляков творимое озлобленіе, чрез літ 315, числячи от Казіміра Великаго [...] Рус завоевавшего [...]. От Стефана зась Баторого, до кончини в містечку Меречу Владислава [...] Четвертого, в року 1648 постигшой, в он же и Хмельницкий за волности козако-рускіе поднял войну против Поляков, яже Рус з Козаками в неудобостерпимом от Поляков озлобленіи и утісненіи чрез літ 74 [...].

Аще бо и іміяху в то время (:то есть року 1648:) Козаки и всі Малоросияне в себе права и привилея древний и новий королевский, на певнии свои волности и свободи даніе, обаче тіх високодумная и гордостію велією вознесшаяся [...] шляхта полская не слухала и не ісполняла, и за ничто же їх мнящи, великими тяжестми и бідствами (:для своих власних, и найбільшими богатствами и прибитками ненасыщенних аффектов:) утискала и обижала. З яких привилеов королевских една шляхта малоросийская іміла і держала в себе приватне, бо тилко їм самим оніе на добра и волности їх были дани. А друтіи привилея, войску Запорожскому и всему обще народу Малоросийскому служачи, по прежних козацких гетманах позосталии [...] знайдовалися на тот час в руках значного козака Барабаша [...].

Тот Барабаш, еше пред полковничеством своим черкасским, будучи значним на Украині товаришом войска Запорожскаго, гди року 1636 настал королем полским Владислав Четвертий [...], з Богданом Хмельницким и із іншим значнійшим товариством украинским ездил до него, Владислава, и при освядченню ему творимых на Украині от Поляков обид и утисков, просид о потверженне королевское давних украинских и козацких прав и вольностей, и аби волно било им з между себе избрати и поставити гетмана, [...], що и одержал. Ібо не тилко дан бил ему Барабашу, зо всім войском Запорожским и народом Украино-Малоросийским, привилей королевский, при печати и подпісі власной руки Королевской Владиславлей, ствержающий прикладом прежних королей полских всі козацкіе и малоросийскіе древніе права и волности, и позволяющий їм Козакам на Украині своего іміти гетмана. Але при отпаві їх приватне бывшой, и такое королевское к нему Барабашу з товариством устное било слово: памятаем ми, панове козаки, [...] недавно прошлую Хотінскую, под дирекцією нашею, упрейме вірную и зичливую нам против Османа, солтана турецкого, службу вашу войска Запорожскаго; которой, яко найяснійший Жигмунт отец наш корол полский так і ми вдячни будучи велце, декларовалисьмо вам всему нашему войску Запорожскому и цалому народу Украинскому такую нашу ласку и респект, какой бисте тилко от нас аффектовали

и вождели, і тепер тоєй деклярацієй нашої не кассуєм и не приймаєм. А претож, если би Поляки на Україні господствующіє, своїм ходячи упором, не слухали нашего королевского заказа, и не повстали нудися от чинення Малоросияном и вам Козакам кривд и прикростей, то яко военніє есте люде, так маючи шаблю при боку своем и в руках самопал, можете своих древних волностей тим оружієм у Поляков доходити. Якіє устніє слова королевскіє, волностей оружієм боронити козакам позволившіє, за занесенем килкокротних после того чрез суплики козацкіє жалоб украинских, о непрестаємих от Поляков на Украині бідствах и разореніях, и приватним листом королевским Владиславовим, до Барабаша з товариством писаним, били потвержені. Леч Барабаш потім [...] крил и таил в себе тіє привилея, без жадной Козакам и народу Малоросийскому ползи. [...].

Богдан Хмельницкий [...] сотник уже на тот час чигринский, видячи людей своих украинских, от панов полских и дозорцев їх бідственні гнетомих и озлобляемых, плач і стenanіє, братерским, а праве отеческим на тоє уболівал сердцем, и всегда мислил о способі том, чрез который би возмогл з рук Барабашевих привилея королевскіє, Малоросияном в ползу изданиє, одобрати, и при оних полезнійшое щод погибающей Украині сотворити. [...].

Скоро теди Хмельницкий одобрал [...] привилей королевский, на тих міст зараз [...] з товариством [...] и челяддю своею, на готовіє коні всівши, и світа не дожидаючися, рушил з Чигрина [...] в наміренний пут свой, на Низ ку Січі Запорожской. Куди бл [а] гополучно и безпрепятственно 11 дня декаврия прибувши, и всему войску, привилей королевский от Барабаша фортелне взятий, Козакам и всему народу Малоросийскому полезний, права и волности їх давнии утверждающіє, освідчивши и добре внушивши, бил на Кошу Січовом от всего войска Низового Запорожского, не яко товариш или брат, но яко добрый и чадолубивый отец прият радостно и бл [а] годарно, з приреченем щирим от всего войска всякой собі зичливости и повольности, и до того начинанія своего готовности. Где от ніких товаришов запорожских, и гетманом он Хмельницкий уже наречен бил. [...].

А Барабаш [...] зараз комисареві полскому, на Украині тогда вміє, то гетмана бившему, о том невідомом Хмельницкого отезді, дал знати, комисар теж ізвістил тоє наскорі Потоцкому, гетману великому коронному, а от гетмана донеслося самому королю Владиславу Четвертому и всему сенату полскому. Корол теж и сенат, злу впрעד чаємому, слухне запобігаючи, и аки іскру в пепелі, так огонь в сердцу Хмельницкого и всего войска Запорожского и народу Малоросийского, за озлобленіє своє против себе тайно палающий, хочачи утушити, заслали грозний на Украину указ и приказ, жеби не тилко самі господарі, для своих промыслов до Січі Запорожской з домов своих не важилися, але и челяди своєї туда посилати аби конєчне не дерзали. Особливе в городах и селах Украинских Малоросийских люде якого колвек чина в домах своих аби жадних схадзок и бесід не иміли, а по дворах и улицах, или по рынках и торгах даби два, три, или чотири вкупі не стояли, или чого з собою не розмовляли. [...].

Зрите убо волнии окрестнии, всяких племен і языков народи, коє тогда такожде волному, шляхетскому Савроматийскому, Козакорус-

кому, з давних літ отвагами и мужественными ратоборскими ділами своими, не тилко в своєй Европі, но и в далних странах Азиятицких, прославшемуся народові, другой тож Сарматийский народ Полский іскони власною братією Цимбрам, Скифам и Козарам бивший, зділал бил над право Б[о]жіє и натуралное ѳзлобленіє, и уст, от Б[о]га на гл[а]голаніє роду ч[е]л[о]віческому данних, замком срогого указу заключеніє. Леч, що всемогущи и непостижимии судби Б[о]жиі в роді ч[е]л[о]віческом сотворити міют, тому жадная натуральная, и чрез науку набитая цекавост людская запобігти и воспретити не может. Аще бо и заключиша тогда Поляки уста Малоросияном не говорити между собою нічого, обаче тим найбарзій отворили двери гніва в сердцах їх против себе криючагося. Ібо Всемогущий Б[о]г, и всея твари Содітел, видяй з імперєю, от найвишшого слави своєє престоло, возносящаяся до н[е]бес Капернауи и титули полскіє, и озлобленіє, аки люду Ізраилскому египетское, вірних в православии непозиблемом застаючих Малоросиян, раб своих, посла ім яко Мойсея того, о нем же пишем: Богдана Хмельницкого, и даде ему смысл и разум, чрез который би возмогл от так тяжкаго іга людского волний Малоросийский народ освободити, и в вождєлінную паки приоблєкти свободу. [...]

САМІЙЛО ВЕЛИЧКО

Самійло Величко — видатний козацький літописець. Уривок взято із другого розділу Козацького літопису, вперше опублікованого Археографічною комісією під назвою «Летопись событий в Юго-Западной России в 17 в.» (1848—1864). Текст друкується українською книжною мовою XVII—XVIII ст., у правописі пропущено тільки знаки «ѣ» і «ѳ», які замінено українським «і». Публікація здійснена за виданням «Самійло Величко: Сказаніє о войне козацкой з Поляками» (К., 1931. С. 10—18).

ВЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ

(1882—1931)

УКРАЇНА НА ПЕРЕЛОМІ

Розділ III.

*Кінець автономізму.—
Унезалежнення України.—
Переяславська Умова і Переяславська Легенда.—
Перші реальні наслідки Умови.*

Офіційний розрив з Польщею, а з ним кінець політики автономізму, припав на послідні місяці 1653 року. «Рік це власне королівський, а мені і моїм замислам во всім противний» — так схарактеризував сей пам'ятний рік сам Хмельницький, «всіляке в ньому Польщі кам щастя предсказуючи». Становище Гетьмана було дійсно трагічне. Хан кримський, перекуплений 100 тисячами дукатів через Король польського, одержавши крім того від нього ж дозвіл брати ясир коло Львова і в дальшій Україні, зрадив Хмельницькому в найбільше критичній хвилині — під Жванцем. З послом козацьким Виговським поляки в ніякі нові переговори вступати не хотіли, бо сенатори польського знов козаків за своїх «підданих» стали уважати. Татари — як писав до Царя Хмельницький — хотіли його й Виговського видати Королеві, а на початок 1654 року готовила Польща величезний похід для остаточного приборкання «збунтованої» України.

Що найважливіше, великі монархічно-династичні замисли Гетьманські, розраховані на поміч турецьку і на протекторат султанський, захитались під впливом смерти улюбленого сина й наслідника Тимофія, вбитого під Сучавою в вересні 1653 року. Захитались і упали вони врешті зовсім під вражінням нової зради татарської і тих страшних спустошень, які татари тоді ж таки в Україні учинили. Все, здавалось, перло до того, щоб цей страшний рік став дійсно «роком королівським» і щоб Хмельницький «Маєстатові Річипосполитой» скорившись, знов тільки козацтвом та вірним підданством став задовольнятися. Але такий поворот ані для Великого Гетьмана, ані для сформованої вже тоді вже в достаточній мірі сильної української аристократії не був можливий. І замість повороту до Річипосполитої поставили перед собою Гетьман і його помічники новий, настільки великий, настільки ризикований плян, щоб він з того безвихідного становища, в якому вони опинились, міг їх своєю незвичайністю і своєю грандіозністю вирвати. Сей плян був: розвалити Польщу й Крим при допомозі Москви і — замість

під іновірним султанським — під одновірним царським протекторатом українську державу козацьку збудувати. «Нічого іншого ці неприятелі козаки не замишляють, як тільки спільними силами з Москвою в державу Вашої Королевської Милости вторгнутись, його знести, та по побіді в Києві столицю мати хотять» — писав 14 лютого 1654 р. до польського Короля добре в ділах українських поінформований Воевода молдавський. «Більшими нас свободами, державами й добрами наділить Царське Величство, ніж Королі Польські і старі Князі Руські» — так розуміли значення й вагу протекторату царського для України самі творці Переяславської Умови, котрі — кажучи їх власними, Гетьмана Хмельницького, словами — «за ті свободи, держави й добра кров свою проливаємо, від дідів і прадідів їх тримаючи та пропасти їм не даючи». Державно-творчий розмах, простолінійність і — у відношенню до головного тодішнього ворога, Польщі — катастрофічність («або пан, або пропав») того пляну забезпечили йому певну перемогу над всіма іншими, може більше практичними, логічними, дипломатичними і т. д. — тогочасними політичними комбінаціями.

На Переяславську Умову ми звикли дивитись крізь призму пізнішої витвореної Переяславської Легенди. А власне треба виразно одрізнати ці дві абсолютно різні форми одного й того самого історичного факту. Переяславська Легенда постала під час руїни козацької державності, сучасні ж свої ідеологічні форми прибрала вона допіру по полтавським погромі й остаточнім знищенню за Мазепи самостійницько-державних намірів української козацької аристократії. В сій своїй послідній формі вона гласить, що «народ малоросійський» під проводом свого Гетьмана Хмельницького, визволившись від Польщі, добровільно пристав до одновірної Московської держави — при чім поняття «одновірної» ще пізніше — бо тільки в кінці XIX-го століття — було замінено поняттям «однаціональної». В той спосіб Переяславська Легенда лягла в основу теорії: «возсоединения Руси»...

Подібно як Легенда Люблинська, про добровільну злуку Руси з Польщею, відіграла величезну роль в життю української аристократії в Річипосполитій — так само її рідна по духу сестра, Легенда Переяславська, відіграла таку саму роль в історії української козацької аристократичної верстви в Імперії російській. Як Люблинська Легенда в Польщі, так само Переяславська Легенда в Росії ідеологічно і юридично спасла українську аристократію — по банкрутстві її власної держави — від положення верстви завойованої, підбитої, рабської в державі чужій. Ці легенди і тут і там дали нашій аристократії всі права й привілеї аристократії державної нації на тій підставі, що мовляв вона до тих держав сама, добровільно, без примусу пристала. Але ж треба твердо пам'ятати, що це тільки, для отієї спеціально цілі пізніше видумані, легенди. І тому, між іншим, всі щирі бажання істориків знайти в Переяславській Умові основну підставу Переяславської Легенди: умови, на яких Україна добровільно пристала до держави московської — не дали очевидячки ніяких позитивних результатів. Можна сказати, що скільки істориків, стільки на цю справу різноманітних поглядів. Всі ж вони сходяться тільки в однім, а саме, що ці умови при-

лучення сформувані дуже неточно, а особливо ті пункти, на підставі котрих оте «прилучення» мало б відбутися.

На мою думку шукання в Переяславській Умові основ Переяславської Легенди це безцільна схоластика, захоплення котрою покривається просто тим величезним впливом, який пізніше Москва в нашій історії відіграла. Будь на місці Москви — Туреччина — історія графи нашого легітимізму з певністю в умовах Хмельницького з Султаном юридичних підстав нашого «возсоединенія» з турками шукати. І мабуть ся праця була б продуктивніша тому, що Туреччина значно більшу роллю чим Москва в генезі й зародженню повстання Хмельницького відіграла. Бо хто хоче утожсамити Переяславську Легенду з Переяславською Умовою й бачити в Умові легенду про добровільне «возсоединеніє Руси» — мусить перш за все доказати, що Гетьман Хмельницький підняв повстання проти Польщі во ім'я прилучення України до Москви і що Переяславська Умова являється тільки формальним закінченням, посліднім скріпленням на папері актом отого задуманого діла. Але ж розуміється ніхто не може доказати того чого не було. А раз Богдан Хмельницький не підіймав повстання проти Польщі во ім'я і в намірі прилучення України до Москви, то ясно, що його умова з Московскою в р. 1654-ім була таким самим випадковим союзом зверненням проти Польщі й заключеним для визволення України з-під Польщі, якими були всі його попередні такі ж самі союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною.

Практична ціль того союзу була така сама, як і ціль союзів попередніх. В боротьбі з Польщею Цар заступив місце Султана, й тільки Ставши протектором України, він мав їй дати мілітарну поміч проти Польщі і за цю поміч мав діставати від України певну щорічну грошову данину таку саму, яку діставав за свій протекторат Султан в Семигороді, в Молдавії, в Волощині. І умова з Царем робиться по тим готовим взірцям, по яким і робилися до того часу умови України в справі протекторату з Султаном. Основні підставові пункти Переяславської Умови сформувані дуже ясно і ні одна ні друга сторона нічого в них сказати не забула. Війська царські мають іти на Польщу під Смоленськ і крім того має бути дана Україні проти Польщі постійна мілітарна підмога, а коли треба буде, то й поміч проти Татар. Так постановляють пункти 7-ий, 8-ий і 10-ий переяславських «статтей». За це Цар має право побирати в свою казну дань (пункт 1-ий), при чім обидві сторони торгуються. Гетьман хоче, щоб з цієї дані за військову поміч були одчислені в формі «жалування» всі розходи на козацьке військо (пункт 2-ий, 3-ий, 4-ий, 9-ий, 11-ий), а Цар в своїй, довшій від усіх інших, резолюції (при пункті 9-ім) широко оповідає, скільки його власні «руські, немецкіє і татарськіє рати многіє», котрі він зібрав «для ваших оборони», коштують і чому він думав, що за ту оборону йому від Війська Запорозького «убытка не будеть». На це Гетьман знов листі своїм звертає царську увагу, що Султан турецький, хоч і біскуп менин, згоджувався дати Україні свою протекцію без всякої дані. Поза широко обговореною справою військової помочі і дані, забезпечено тільки одним пунктом (5-им) повне право Війська Запорозького зноситися з чужоземними державами, сповіщаючи свого протектора тільки про се, що «имѣло бытъ противно Царского Величества».

І одним пунктом підтверджуються маєткові права (що було необхідно з огляду на ту саму дань) київського Митрополита і духовенства, а особібно грамотою такі ж маєткові права української шляхти. Це і вся Переяславська Умова.

Як мілітарний союз проти Польщі й Татар, забезпечений формою протекторату, вона зовсім ясна. Але далші політичні цілі обох сторін, котрі її заключали, були абсолютно різні й тому зразу для кожної сторони взаємно неясні. Ця різниця політичних цілей, з котрими Україна і Москва до Умови приступали, виявляється вже формально у всіх переговорах, у всіх актах, а показує себе виразно наділі, зараз же на другий день по заключенню Умови. Вона була причиною того, що обидві сторони стали різно, кожна по своєму, Переяславську Умову інтерпретувати.

«Не можна нам більше жити без Царя!» — ці класичні слова Гетьмана Хмельницького, сказані на Переяславській Раді, абсолютно точно відповідають тогочасній українській дійсності, всім тогочасним політичним і соціальним умовам. Тільки ж Гетьман, котрий ті слова сказав, і царські послы, котрі ті слова чули й Цареві передали — надавали їм, кожний по своєму абсолютно різне значення. Гетьман, пропонуючи в слід за тим чотирьох кандидатів: Царя турецького, Царя кримського, Царя московського і Короля польського — вибрав Царя московського, бо думав — що з-поміж цих чотирьох він, як «Цар одновірний» буде тим, котрий всі «свободи наші» забезпечить і хотів, щоб цей новий протектор «державою» наділив його — Гетьмана, фактичного «Самодержця руського» — більшою, чим була вона на Україні не тільки за Королів польських, але й за своїх Князів руських. Знов же Цар московський думав і хотів, щоб Гетьман Запорозький своє фактичне самодержавство на Україні йому — Цареві московському — передав.

Тому Гетьман, вважаючи себе Головою держави, хоче присягати на додержання союзу Цареві протекторові тільки сам один, без старшини й без Війська, і чутки про се, що так іменно сталося, розпускаються по Україні урядовими гетьманськими колами; і тому Цар хоче, щоб йому безпосередно присягали всі нові піддані й відібрання присяги від незначної частини старшини, міщанства, козацтва безпосередно «на Царя» це перша дипломатична перемога Москви, котрою голосно хваляться московські послы (наскільки зрештою справедливо, це справа досі неясна) і про котру завзято мовчать на Україні. Тому Гетьман хоче, щоб йому — як Цареві рівному — послы московські на додержання союзу «за Государя присягу учинили» і аж до смерти Гетьмана всі на Україні певні, що така присяга була принесена Царем — тому Цар Хмельницькому присягати не хоче, бо, як заявляють послы московські, «тільки піддані присягають своєму Государеві» — і в результаті справа ся так в завішенню й остається.

Тому Гетьман хоче платити Цареві дань безпосередно сам, сам її через своїх урядовців збираючи та круглою сумою один раз на рік її виплачуючи — тому знов Цар хоче мати своїх воєвод по всіх важніших українських городах і безпосередно на себе положену з України дань побирати. Тому врешті формальна сторона того конфлікту була усунена обома сторонами за допомогою недоговорених дипломатичних обіцянок, а на реальне фактичне змеішення своєї «держави», сво-

ей влади Гетьман не пристав ніколи. За його життя не було на Україні ані одного воеводи московського там, де б сам Хмельницький не забажав; за його життя Цар не дістав ні одного гроша дані з України; а в що потім обернулась наділі царська протекція — про це мова далі. Одним словом — творець Переяславської Умови не творцем Переяславської Легенди...

Коли однак, не вважаючи на всі ці зразу ж роз'єднуючі непорозуміння, Хмельницький Переяславську Умову заключив і царську протекцію прийняв, то — крім конечного в його безвихіднім становищі мілітарного союзу — були для цього інші, далеко глибші й важливіші соціальні та політичні причини. Не можна ніколи забувати факту, що саме тодішнє українське суспільство було вже дуже сильно Польщі засимільоване і з Польщею міцно всім укладом свого життя зв'язане. Крім того, ця його найбільше монархічна частина, що повстання не вела, для «маєстату королівського» мала глибокий законний пієтизм, котрий кидався у вічі всім сучасникам і котрий вона не раз під час першої доби автономізму, з великою шкодою для України, доказала. І тому творець незалежної від Польщі держави мусів знайти таку — сучасним правнодержавним поняттям відповідаючу форму розриву з Польщею, котра б своєю легальністю могла остаточно зруйнувати глибокий український легітимізм супроти Польської Річпосполитої. Союз з нехристиянським монархом — турецьким султаном — того очевидно зробити не міг. Звільнення України від присяги польському Королеві на тій підставі, що Король порушив записане ним права православного «Руського» народу в Річпосполитій, звільнення, яке в Переяславі проголошував Україні «одновірний» а Королеві польському, *яко помазанник Божий*, рівний Цар московський — це була та легальна форма відділення України від Польщі, котра робила для Гетьмана Хмельницького і для тодішніх будівничих Української Держави Переяславську Умову необхідною.

Другою такою ж многоважною стороною Переяславської Умови була її явність і офіційність. Гетьман сам домагається від Царя і царської присилки до Києва царського воеводи тому, «щоб усі сусідні володарі знали про їх підданство під високу руку Царського Величества». Перекладаючи цю дипломатичну фразу на мову сучасної політичної практики, вона значила: щоб усі сусідні володарі — з котрими Україна, як держава, все частіше зноситься і з котрими, згідно з Переяславською Умовою, зноситься має право — знали про її *непідданство* польському Королеві, тобто про здобуту нею у відношенні до Польщі суверенність.

Ця абсолютна й легальна емансипація від Польської Річпосполитої, — емансипація, як в понятті самих українців, так і в понятті сусідніх володарів — творила всю ідеологічну правно-державну сутність Переяславської Умови. Тим тільки вона відрізнялась від усіх попередніх союзів з Туреччиною, в тім лежала вся її вага і все її — для самих українців — її творців ще тоді необчислене — значення для цілої будучини України. Щоб «груба й дика», в розумінні тогочасних українців, Москва могла колись зайняти на Україні місце єзуїтської, європейської, блискучої своєю культурою і привабливої своїм «раєм шляхетським» Польщі — така смішна на ті часи думка ні одному політику українському — ту Польщу ненавидячому, але в школі польській вихованому — не могла прийти навіть в голову...

Але розуміння того глибокого політичного перевороту, який приносила б з собою протекція царська, було причиною того, що Гетьман вирішився на цей крок тільки тоді, коли всі інші спроби визволити Україну не вдалися й коли становище Гетьмана на Україні було вже настільки сильне, що він міг зважитись такий переворот в поняттях перевести. До того часу вся його політика супроти Москви зводилася до того, щоб за всяку ціну «вічний мир», заключений давніше між Московією й Польщею розірвати та обох монархів — Царя й Короля — роз'єдинити. І як не було, здається, засобу, якого б — почавши від дарування Цареві Сіверщини, литовських городів по Дніпро й польського престолу, а на погрозах «розорати Татарами» царство московське скінчивши — не вживав в тій своїй політиці Гетьман, так знов ніщо не доводило його до більшої лютости, як всяка звістка про польсько-московську згоду. Коли в половині 1651 р. прибув до Хмельницького царський гонець «з посольством, що Цар Гетьмана усовіщає, аби він з паном своїм (тоб-то Королем польським) не воював, бо в такім разі Цар своєму брату Королю мусів би дати поміч і військо своє послати» — то Хмельницький, як оповіщає наочний свідок тієї сцени, посол князя Януша Радзівілла, Мисловський, — «роз'ївся і зірвався, хочаби дати послові царському по пиці, ледве Шумейко, полковник чернігівський, встиг вхопити Гетьмана в обійми». Попереднього року він за те саме послів московських до гармат приковував, а в Чигрині, в своїм дворі, переховував самозванного «царя» Тимошку Акундінова, котрого мав намір в разі потреби випустити на Москву...

По довгих тяганинах, гетьманських просьбах та погрозах, згодився нарешті московський собор в р. 1653 на те, щоб Цар прийняв Хмельницького й Військо Запорозьке «в підданство». В початку 1654 р. приїхали на Україну московські бояри для відібрання присяги. Мілітарний союз з Московією і протекторат царський над Україною — стали dokonаним фактом. І Річпосполита — як слушно зачувши про це, сказав в своїй соймовій до Короля промові маршалок сойму Францішек Дубравський — на саму тільки дискрецію (благоусмотріння) Хмельницького віддана зістала». З того часу й Поляки стали поважати Гетьмана. Він, здобувши силу, перестав бути в їх очах і в очах сусідніх володарів «збунтованим рабом», а став головою нової великої держави. Ціль Переяславської Умови була досягнута повністю.

Але засіб, при допомозі котрого була досягнута та ціль, скоро виказав усі свої небезпечні дефекти. Ідея царського протекторату, скріпленого взаємною присягою Царя й Гетьмана, не могла мати в тодішніх обставинах ворогів на Україні. Але присяга безпосередньо Цареві зустрічалася скрізь завзятий опір. Старий полковник Богун, один з найбільше заслужених і найбільше поважаних провідників повстання, рішуче від такої присяги відмовився. І він, розуміється, не був винятком серед чисто військової старшини козацької, котра майже вся поголовно була, при своїй ненависті до Польщі й антипатії до Москви, настроєна прихильно до Туреччини. Так само не хотіло присягати й рядове козацтво. В полках Кропивнянським та Полтавським козаки урядників

московських «киями побили». Полки Уманський і Брацлавський, хоч найбільше на небезпеку від Польщі виставлені, Цареві присяги не зложили. Міщани чорнобилські «Москву неохоче прийняли», а переяславських треба було насильно до присяги гнати. Київ «силою, під мечовим каранням» до присяги був приведений. Що, найзаповітніше мечовим каранням» до присяги українське православне духовенство. «Митрополит і архимандрит печерський заявляють, що волять померти, чим при- полит і архимандрит печерський заявляє, що волять померти, чим при- сягнути цареві». Вони вислали через окремого післанця протест до Луцького граду проти насилування їх до присяги і заготовленої вже для них царської жалованної грамоти, супроти такого їх поводіння, не дістали.

...нам досі джерел трудно сказати, чи ця опози-

Дальші події однак виказали незабаром всю хиткість політичної умови, котру обидві сторони інакше — кожна по своєму — хотіли розуміти. Конфлікт московсько-український був неминучий і почався він зразу ж по затвердженні Переяславської Умови, з початку на території білоруській.

От така українська традиційно-державна «руська» київська полі-

тика зразу ж стала в повну суперечність з державною політикою московською. Представники цієї останньої хотіли бачити в Переяславській Умові акт добровільного піддання *частини польської держави з «одновірним» козацьким православним населенням* під державну зверхність московську і мілітарний союз з українськими козаками уявляли собі в формі їхньої добровільної військової помочі Москві при завоюванню нею *інших польських земель*. Нічого дивного, що між Україною і її союзницею Москвою — як тільки внаслідок Переяславської Умови вибухла війна польсько-московська і на Білорусь під проводом самого Царя увійшло військо московське — розпочалася зараз же вперта боротьба за *города білоруські, котрі Москва стала вважати очевидно своїми і в котрих про ніяку владу Гетьманську, ніякий присуд козацький, ніяку залежність від руського київського Митрополита* — ні знати, ні чути не хотіла.

Кость Вячеслав Пеклонський, шляхтич білоруський родом з Могилівщини, «жовнір відважний, промовець красномовний, людину зручна і з великими зв'язками між могилівською шляхтою», був давнім знайомим і приятелем Богдана Хмельницького. Його політичної діяльності в перших часах повстання не знаємо, але можемо здогадуватися, що він належав до того типу білоруської православної шляхти, котра в Вел. Кн. Литовським здавна була елементом крайнє супроти Польщі ворожим і котра від самого початку українського повстання шукала в ньому помочі козацької для своїх противопольських плянів. У всякому разі був він напевно не тільки в приятельських, але і в політичних зносинах з Гетьманом і не без його впливу в часі вступних переговорів перед Переяславською Умовою Хмельницький і Виговський запевняли московських бояр, що й Могилів царську протекцію разом з Гетьманом Війська Запорозького прийме.

мана, давши йому для охорони відділ козацький. З того приводу між козацьким полковником і московськими боярами виникло острепорозуміння, яке зараз же прибрало широкі розміри й стало причиною першого московсько-українського, покищо дипломатичного конфлікту.

Московські бояри, ведучи твердо свою державно-політичну лінію, вимагали, щоб Поклонський присягав Цареві безпосередньо, а не через Гетьмана, і щоб Золотаренко відіслав його зараз же не до Чигрина, а до царського табору. Намісник гетьманський однак не дав себе переконати: боярам «одписався», Поклонського відіслав до Гетьмана, а сам розпочав енергійну окупацію Білорусі, зорганізувавши ввесь край між Гомелем і Могилевом по-козацьки та прийнявши по наказу Хмельницького титул Гетьмана Сіверського.

Тоді Москва, залишивши дипломатичну переписку, хопилась іншого, певнішого способу. Всякими обітницями й титулом полковника білоруського вона перетягнула на свій бік Поклонського; наданням маєтків здеморалізувала його прихильників серед білоруської шляхти (так Петро Маньковський дістав від Царя село Самулки, Марцінкевичі — Добуж і т. д.), а та шляхта Вел. Князівства Литовського, котра здавна ставилась дуже вороже до козаків і до України, а котра тепер, при вступленні московських військ, присягала безпосередно Цареві, придбала собі надзвичайну царську ласку і протекцію (напр. Криштоф Завіша, маршалок В. Кн. Литовського дістав від Царя величезні маєтки Янушевої Радзівіллової). В той спосіб українські політичні пляни були «союзниками» зашаховані. Могилів, який перед тим сам домагався злуки з Україною, тепер піддався Москві, не вважаючи на лист протопіпа ніжинського, написаний до могиливіців від імени Гетьмана і Митрополита з порадою, щоб вони — «до Війська Запорозького прихилились і під оборону Гетьманів Запорозьких і цілого Війська оддалися, аби, борони Боже, Москва, своїм звичаєм, не схотіла в городі вапшім права свої установляти, але щоб такі вольності мали, які Цар дав нашій Україні і Пану Гетьману».

Оці постійні змагання українських дипломатів і політиків одділити поняття про ідеальну особу протектора Царя від поняття реальної «грубої та дикої» Москви, не дали тоді ніяких позитивних наслідків. «Одновірний Цар» у ті часи не був ще пізнішим петербурзьким Імператором всеросійським, а був лише Царем московським. І тодішня царська політика була тільки національно-державною політикою московською...

Прохання Золотаренка, щоб вільно було принаймні в могиливіським повіті приймати за дозволом царським до Війська Запорозького тих, хто хоче бути козаками — були царськими дипломатами відкинуті.

Мало того, Поклонський і його товариші, налякані жорстокостями, які Москва, укріпившись на Білорусі, стала проявляти (частина шляхти смоленської була вивезена в Московщину, те саме згодом сталось зі шляхтою вітебською й т. ін.) та стративши зовсім надію при її допомозі визволити Білорусь з-під Польщі — а зірвавши перед тим з Україною — тепер повернули назад у підданство Річипосполитої, зустрівши там очевидно радісний прийом і діставши повну амністію.

З того всього Гетьман міг зробити тільки такі висновки, що московську владу царську з українським присудом козацьким погодити не можна й що дикий терор та абсолютно відмінна культура його нових московських союзників викличуть у східних козацьких українських землях і серед вихованої в формах західно-європейської цивілізації старшини козацької польонофільську реакцію. Все виразніші заборчі апетити царських воевод у Києві, яких завдання мало бути — по плянам Гетьмана — тільки репрезентативне, і обчислені на незадоволення Московю демагогічні універсали королівські до українського народу, що не тільки «всякі вольності козакам», але навіть «вічне увільнення від робіт і військових повинностей для людей міських та сільських, господарства пильнуючих» обіцювали — ці висновки гетьманські мусіли скріпити.

В результаті відношення Гетьмана до Москви починає радикально мінятися. Йі вмішуванню у внутрішні українські діла він кладе кінець тим, що за зносини поза його плечима й без його згоди та відома з царським урядом карає прототипів пізніших «самоотвержених малодонній, він вважає потрібним відновити перш за все свій старий союз із Туреччиною.

І вже в спільній з Московю кампанії 1655 р. проти Польщі незгода і роздвій поміж союзниками показали себе в повній силі. Цю кампанію Гетьман веде в тіснім порозумінню з новою заприязненою державою — Швецією, наміри Москви скрізь де тільки можна паралізуючи. При тім засобів уживає він досить рішучих. Так під Гусятином, наприклад, Гетьман наказав своїм козакам шаблями штурмуючі царські війська розігнати, мотивуючи перед представниками царськими цей надзвичайний учинок тим, що в Гусятині єсть «багато православних». Потім, під час облоги Львова, Виговський в порозумінню з Гетьманом потаємно перестерігає львов'ян, щоб вони в ніякі переговори з Московю не входили. Під Люблином знов вибухає гострий конфлікт між командуючим московськими військами Потьомкіним, що намагався скрізь відбирати присягу «на царське ймя», і полковником Данилом Виговським, який до того допустити не схотів. Врешті кампанія ця скінчилась тим, що Гетьман поза плечима своїх непевних московських союзників заключив умову з татарами, де зобов'язався московські війська на їх власну долю на Україні покинути. Внаслідок цієї умови воевода Бутурлін був оточений татарами, мусів їм величезний викуп заплатити й усю свою, в війні з поляками на українських землях добуту, здобич воєнну відступити...

Взаємне роздражнення росло з обох боків і розрив з Московю ставав в таких умовах неминучим. Посліднім і безпосереднім до того товчком послужив мир, заключений при жвавім посередництві Австрії між Московю й Польщею у Вільні, в вересні (септембрі) 1656 року.

Розділ IV.

*Віленський мир між Москвою й Польщею.—
Великий Сойм у Чигрині в жовтні (октобрі)
1656 року.— Зворот із під царської протекції.
— Унезалежнення козацької держави та її
участь в міжнародній європейській політиці.*

Московсько-польський мир порушував усі найважливіші політичні інтереси України; він за одним заходом валив великі державні плани Гетьмана. Москва ставала союзницею Польщі. Значить для України мілітарний союз із Москвою, звернений проти Польщі, тратив усяку вагу й значення; значить для об'єднання в козацькій державі всіх руських земель Річипосполитої протекція царська ставала не тільки завою, але навіть небезпечною і шкідливою. Але ж одночасно поза цим мілітарним союзом проти Польщі нічого іншого з Переяславської Умови не осталося. Бо протекція царська, як символ унезалежнення від Польщі, вже давно відіграла для України свою роль. Україна «сусідніми володарями» вже була признана незалежною державою і постійні зносини Гетьмана з цими володарями стали офіційним, всім відомим і нікого вже не дивуючим фактом...

Крім того московсько-польський союз звертався проти нового союзника України — Короля шведського Карла-Густава. Він, скріплюючи Польщу супроти Швеції, тим самим ослаблював Україну. Вкінці, що найважливіше, обезсилена в той спосіб Україна мала стати офіційним козлом нової польсько-московської згоди. Всі українські державні змагання мали бути спільними силами нових союзників здавлені в сфері польських та московських впливів на наших землях за обопільною їх згодою поділена.

«Козаків самі в послуку не вдержите, а тоді буде і нам і вам тяжче; стане з них новий Крим, коли вони турецьку приймуть протекцію... Ці люди (козаки), як дикі звірі: треба їх наперед обласкати, а потім уживати. Коли вони зрозуміють, що ви їх хочете мати, не будуть ані вашими, ані нашими. Ви самі перестерігали нас, що вони із Шведом і Ракочим порозуміваються; певне до них, або до бісурменів підуть» — так формулювали у Вільні царські бояри перед польськими мировими уповноваженими konieczність відступлення Москві частини козацької України.

На домагання польських магнатів, викинутих козацькими повстаннями з України й Білоруси, вставлено в польсько-московський договір пункт про покликання найближчим соймом Річипосполитої московського Царя на польський престол. Ці магнати мали надію повернути собі в той спосіб утрачені маєтки при допомозі влади царської, значно могутнішої від знесиленої влади королівської. Послів козаць-

ких, котрих Гетьман і Військо Запорозьке до Вільна делегували, комісари польські та московські до нарад не допустили, кажучи, що де монархи ведуть переговори, там їхні піддані голосу мати не можуть...

Архіви переходили до наших часів характеристичне оповідання старого Остапа Виговського (батька тодішнього писаря, а пізнішого Гетьмана) про те, що діялось у Чигрині, коли туди наспіли звістки про Віленський мир.

Посли козацькі, що з Вільна повернули, явилися скласти перед Гетьманом, Писарем Генеральним і Полковниками реляцію. «Вони — наводжу дослівно оповідання присутнього при цій реляції Виговського — кинувшись Гетьману Богдану Хмельницькому в ноги та слізьми обливаючись, казали: «нині Військо Запорозьке в Україні пропало. Помочі немає ні звідки і голови нема де притулити. Нічого не знаємо, яку угоду заключили з комісарами лядськими повновластні Царського Величества послы. Бо не тільки не радились вони з нами, але навіть із далека до наметів посольських не допустили, наче собак до Церкви Божої. А Ляхи нам розказували, що вони угоду з царськими послами заключили по Поляновському трактату і що нам, Війську Запорозькому, бути зо всею Україною в державі королівській, у них, у ворогів хреста святого, у Ляхів, по старому в підданстві. Коли ж не схотіло би бути Військо Запорозьке й уся Україна у Ляхів у послушенстві, то Царське Величество військами своїми Ляхам помагати і, з ними з'єднавшись, Військо Запорозьке громити буде». — І Полковники стали дуже дивуватись, в який спосіб таке з ними могло статися. А Гетьман Богдан Хмельницький схопився як скажений, що розуму збувся, та крикнув: «Не журіться діти! Я знаю, що робити! Треба одступити нам од руки царської, і підемо туди, де нам Всевишній Владика бути скаже — не тільки під володаря християнського, а хоч би й під самого бісурмана!» Бо запалився був Гетьман так — пояснював скромно Виговський слухаючим його оповідання боярам московським — як не личить християнинові православному. І наказав він у цю ж мить Полковникам скликати всю старшину на сойм.

Цей незабутній сойм зібрався в Чигрині 2/12 жовтня (октобра) 1656 року. На соймі цим — як доносили своєму урядові московські воеводи — «всі полковники, осавули й сотники складали собі взаємно, проміж себе, присягу, що коли хтонебудь на них наступатиме, то вони проти ворога всі, як один муж, вмісті стоять будуть».

Ідея державної незалежності України, народжена в 1648 році під час першого побідного, триумфального в'їзду Гетьмана Богдана Хмельницького до Києва, тільки тепер, по восьми роках політичних вагань і тяжкої кривавої збройної боротьби могла бути здійснена. Навчені кривавим досвідом — Гетьман, Полковники, Осавули й Сотники не зрадливим і на землю українську ласим «стороннім монархам», а собі самим і всім умісті своїми грудьми одстояти Україну присягали. І з того часу все, що тій засаді незалежності, солідарності і вірності всяка політика українська, що нехтувала присягу в Чигрині, зложену представниками одного з найкращих поколінь української нації, кінчалась незмінно політичною деморалізацією і національним розкладом...

Перед отим вічнопам'ятним соймом, що зібрався під вражінням банкрутства Переяславської Угоди і грядущої грізної катастрофи, але що зумів викресати із себе самотньо рятуючий нації вогонь запалу й посвяти, станули знов усі найважливіші питання тодішньої української як міжнародної так і внутрішньої політики.

На півночі виріс раптом могутній і грізний противник — Москва, сильний та небезпечний своїм дисциплінованим азіатським державним апаратом і виплеканою — всякими південними «грецькими» біженцями та ученими при дворі царським — ідеєю первородства і главенства московського над усею Руссю православною. На півдні, як і раніш, чатувала кочова Татарська Орда, готова служити кожному руїнникові України, кожному ворогові осілої хліборобської української праці, що крок за кроком відвойовувала від кочовиків дикі степи. Із заходу врешті рятувала себе союзом з Москвою ослаблена, але все на Україну жахлива і всю свою експанзивну енергію на схід направляюча Річпосполита. Всі союзи з Кримом, Туреччиною й Москвою, звернені проти Польщі, себе не оправдали. Тепер, коли Польща була вже ослаблена і, порівнюючи з Москвою, менше небезпечна, насувалася опортуністична комбінація союзу з Польщею й Кримом проти Москви; комбінація тим більше приваблива, що поляки в ті часи — Хмельницькому «воєводство Запорожське» і місце в сенаті, а козацькій Україні нобілітацію шости тисяч козаків та інші золоті гори обіцували. Але Гетьман Хмельницький був за мудрим політиком, щоб дати зловити себе на гачок, на який пізніше польські мужи державні нового Гетьмана Виговського і всю культурнішу частину старшини козацької піймали.

«Був час — казав Хмельницький своєму старому приятелю й кумові, присланому до нього з пропозиціями угоди польському послові Любовідзькому, перед тим йому відому байку про селянина, його сина й хатнього вука розказавши — коли ми, в цій великій хаті Річпосполитої в згоді живучи, якнайбільшого заживали добра. Козаки захищали вас своїми грудьми перед наїздом варварів, а обивателі королівства не жалували їм тої дрібки солоха в кути, до якого не ходили ті, що себе за самотніх синів тієї стародавньої батьківщини вважали. Тоді цвіло королівство польське, викликаючи заздрість у сусідів, і поляки в злучі з козаками все тільки одержували перемоги. Та відколи ти, що себе за синів королівства польського вважають, почали наші вольності порушувати й нам рани завдавати, козаки почали кусати і хоча за це їх у великій кількості посічено, але й не мало синів королівства загинуло. І як тільки одна або друга сторона пригадає ту руїну, собі взаємно зроблену, відживає помста, і хочби навіть настало поєднання, його зірве найдрібніша причина. Тож наймудріша голова не видумає іншого способу для заведення тривкого миру, як тільки той один, що лишився: хай Королівство Польське зречеться всіх прав своїх, що воно заявляє на ціле Князівство Руське і хай віддасть козакам Русь по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль з умовою, щоб вони від ворогів Річпосполиту захищали. Але ж — кінчив свою мову Гетьман — шияхтя польська на це не дозволить, хочби їх сто в цілм Королівстві лишилося, а козаки, поки сил стане, від цієї умови не відступлять».

Таку саму відповідь дістав і другий польський посол Лянцкоронський, якого Гетьман прийняв уже дуже неохоче, заявивши йому при відправі: «хай поляки всіх русинів вільними проголосять, хай із ними як із приятелями й сусідами, а не як із підданими поступають; хай зречуться всіх своїх претенсій до Руси, бо поляк і спокій у купі на Руси перебувати не можуть».

Історична фатальна необхідність для козацької України завершити розпочате діло визволення цілого «руського народу» з-під польської державности і така ж фатальна історична ворожнеча Польщі до ідеї державної незалежности України, що мусіла потягнути за собою приречення з польського боку рівновартости «руської нації» і значить відречення від т. зв. «цивілізаційної місії» на сході, тобто від експансії Польщі на схід, це були непоборимі перешкоди для будь-якої польсько-української угоди. Неминучим наслідком такої угоди для України мусіло б бути признание польської державности хоч у частині українських земель, а через те спаралізування всієї майбутньої боротьби з Москвою. Бо союз із Москвою був наслідком боротьби з Польщею і поки ця боротьба не була завершена, поки не знищено було на просторі всіх українських земель почуття рабської залежности, як політичної так і національної, від Польщі, найстрашніші тепер для Гетьмана московфільські настрої серед українських народних мас робили б усяку війну з «одновірною» Москвою неможливою. А ці московфільські настрої, не вважаючи на всю небезпеку, що наближалась для України з Москви, під впливом польської політики зростали. Криваве спустошення цілої Брацлавщини польськими військами в 1654 році, чванлива задикуватість у відношенні до України всіх поляків, від керівників держави почавши і на останнім польським жовнірі скінчивши, а одночасно улесливе запобігання польських політиків царської та султанської ласки, аби тільки пошкодити Україні — все це драгувало українську людність, виводило її з рівноваги, і зненависть до саботажного ворога, закривала від її очей небезпеку від ворога значно дужчого і багато більше небезпечного...

Не закінчивши отже боротьби з Річпосполитою і не вибивши остаточно «всю Русь з неволі лядської», не забезпечивши крім того хліборобську українську людність від набігів татарських, — про ліквідацію наслідків Переяславської Угоди і здержання грізного московського напору на Україну не могло бути й мови. Гетьман Хмельницький розумів це дуже добре і на цих основах побудовані були найбільше геніальні політичні пляни останнього року його, на нещастя для України, за короткого панування.

Головною метою цих плянів Гетьманських було: незалежити себе від агресивної політики Москви; відібрати від Річпосполитої ті північно-західні українські землі, що в склад державної козацької України, визнаної і Переяславським трактатом, ще не ввійшли; зробити нещадливим для України татарський Крим, і, врешті, здобути міжнародне признание для своїх династичних намірів, які полягали в тому, щоб скріпити військовий титул гетьманський суверенним титулом князем і забезпечити наслідственність Верховної Влади в новій Українській Державі. Все це разом означало забезпечення й угрунтування державної незалежности України, і це було те завдання, якому Великий Геть-

ман віддав усю свою кипучу енергію, всю свою фанатичну впертість, і весь свій багатий досвід послідніх літ свого життя.

Новопоставша тоді на Сході Європи коаліція держав, в якій по великих трудах удалось гетьманській дипломатії забезпечити собі один із перших рішачих голосів, поставила зразу нову Державу Українську на становище держави не тільки абсолютно суверенної, але й ведучої свою окрему виразну політику. Європа побачила, що державний організм, збудований залізною волею одної людини на далеких окраїнах Польщі й Московії, не тільки здатний до життя та розвитку, але вже виріс у силу, що на Сході має не менше від Москви й Польщі значення і що супроти Москви та Польщі може відіграти велику роль у питаннях політичної рівноваги і паралізування заборчих тенденцій цих двох експансивних держав. Таким чином Україна за Гетьмана Богдана здобула собі наново в міжнародних відносинах утрачене було нею право рівності супроти Москви та Польщі, — *правд, що від початку й до кінця існування української нації, єсть і буде першою й необхідною передумовкою її вільного, незалежного життя.*

У цю новопоставшу коаліцію держав уходила Швеція, Прусія, Україна, Семигород, Молдавія, Волощина й Литва. Звернена була ця коаліція безпосередньо проти Москви з одного боку і проти Польщі та Криму з другого (посередньо, через Крим, зачіпала вона також інтереси Туреччини). Виступити зброєю супроти Польщі, а коли треба буде, то й супроти Криму; відтягнути момент рішучої збройної розправи з Москвою можливо до часу закінчення боротьби з Польщею, і добитись неутрачати Туреччини, — *таке було завдання української політики й дипломатії в цій коаліції.*

Коаліція вищеназваних держав фактично спиралась на міцних основах тогочасної спільності їхніх політичних інтересів, а формально була зв'язана рядом трактатів та умов. І одно й друге постаралось вкоротці — *поскільки того тема цієї студії вимагає — представити.*

Швеція в своїх давніх намірах заволодіти польським побережжям Балтійського моря і у своїй старій династичній війні з Польщею, опинилась раптом — по Віленським мирі — перед можливістю скріплення Польщі союзом з Москвою і перед перспективою вибору московського Царя на польський престол. Запобігти цій небезпеці і, випередивши Москву та всупереч її тенденціям, зайняти можливо найбільше польських земель — *таке було завдання нового, енергійного й войовничого Короля шведського Карла Густава. І тут Україна — ворог Польщі та незадоволений царською протекцією вассал Москви — була для нього природним і надзвичайно важливим та потрібним союзником.*

Фрідріх Вільгельм — прозваний пізніше Великим — Князь Пруський і Курфюрст Бранденбурзький, основатель сили та могутності Пруської Держави, завдяки козацькому повстанню під проводом Богдана Хмельницького, зміг визволитись з-під впливу і влади Річчосполитої. Він — в пару місяців по вибуху польсько-української війни — одержав у жовтні 1648 р. від Короля Яна Казіміра в Непоренті «ассесурацію», яка його — першого з Курфюрстів — звільняла від обов'язку складати особистий «голд» польському Королеві і платити в знак залежності щорічну грошову данину. З дальшою емансипацією Укра-

ни й ослабленням Польщі — *яке ця емансипація за собою вела — був очевидно зв'язаний дальший зріст і дальше унезалеження Пруської Держави.*

Документальних слідів безпосередніх зносин Курфюрста Фрідріха Вільгельма з Гетьманом Хмельницьким для тих часів досі не знайдено. Але що вони мусіли бути, свідчать пізніші (в 1668 році) переговори українських політиків з послом Курфюрста Говербеком у Варшаві в справі протекторату Прусії над Україною. Свідчить також про попередні політичні й дипломатичні зносини лист Гетьмана Дорошенка до того ж Курфюрста Фрідріха Вільгельма, висланий у 1671 р. з пропозицією дати Курфюрсту козацьку військову допомогу для зайняття польського престолу. Знаючи, що послі Гетьмана Хмельницького до Швеції — як наприклад монах отець Данило — часто через Прусію переїздили, можемо здогадуватись, що вони по разі з пруськими дипломатами переговори вели. У всякому ві того договору приступила до антипольської й антимосковської коаліції.

Територіальним лучником між цю північною шведсько-пруською групою коаліції та її групою південною мала стати Литва.

По смерті найвидатнішого представника й голови литовського сепаратистичного литовського руху опинився в руках його брата — князя Богуслава. Він у часі шведсько-польської війни перейшов зі своїми сторонниками на бік шведського Короля і прийняв шведську протекцію. Тепер приймав під свою протекцію князя Радзівілла і Гетьман Хмельницький, який зараз же звернувся до Царя з проханням повернути сконфісковані Радзівілівські маєтності, а князю Богуславу обіцяв боронити його в разі потреби навіть збройною силою від Москви. Як Король шведський так і Гетьман український забезпечували кн. Богуславу суверенне володіння Князівством Слуцьким і Воеводством Новоградським із сусідніми литовськими землями.

Південну групу коаліції творили Україна, Семигород, Молдавія й Волощина. Ці три послідні держави, зв'язані тісними спільними інтересами і спільною васальною залежністю від Порти, були так само давні зв'язані і з Україною. Молдавію й Волощину лучили з Україною давні культурні, релігійні й династичні взаємини (між іншим, після смерті свого сина Тимофія, Гетьман хотів видати свою дочку за нестатство та спільна боротьба з татарськими кочовниками).

Такі ж давні політичні й військові зносини (багато утрів було між козаками і цілі відділи козацькі ходили на угорську службу) існували між Україною й Семигородом. Окріпили вони особливо тепер, коли князь семигородський Юрій II Ракочи завдався цілком поширити свою державу коштом Польщі і коли для цього йому необхідною стала допомога українська, а так само молдавська й волоська. Цю послідню він міг дістати теж тільки тоді, коли б Україна взяла на себе оборону цих земель від нежданих нападів татарських. Одночасно Ракочи стояв у найтісніших зносинах з Королем шведським Карлом Густавом, а енергійно посередничив у цих зносинах Кромвель, бо в інтересах

Англії було тоді якнайшвидше союз некатолицьких держав Європи скласти.

Ця балтійсько-норманська — коли можна її так назвати — коаліція, що клином врізувалась між Москву та Польщу і паралізувала велико-державні тенденції цих двох експансивних націй, була зв'язана цілим рядом писаних умов і трактатів.

Після довгих переговорів між Семигородом і Україною, ведених при посередництві Швеції від початку 1656 року — з одного боку семигородськими послами в Чигрині: Стефаном Лютшем і Францом Себешим — а з другого українськими послами в Семигороді: Іваном Кривошецьким, Іваном Брюховецьким і іншими — був обома сторонами присягнутий 7 вересня 1656 р. «трактат вічної приязні» між Гетьманом Хмельницьким і Князем Ракочим. Підписали цей трактат від імені Гетьмана уповноважені послы — осавула генеральний Іван Ковалевський і писар Іван Груша, прийняті Князем з надзвичайними почесностями. Згідно з тим трактатом, як Хмельницький і його наслідники, так Ракочи і його наслідники, взаємно зобов'язувались боронити себе спільно від ворогів. Коли Ракочи розпочне війну з Польщею, Гетьман пришле йому військову допомогу, не оглядаючись на Царя. За те дістане Хмельницький всю Червону Русь; крім того Ракочи допоможе Гетьманові одержати частину Білої Руси з титулом Князя і піддержити намір гетьманський передати цей титул, як і всю владу верховну на Україні по наслідству синові Юрієві.

На підставі тієї ж умови Господарі молдавський і волошський мали дати допомогу Ракочому — перший три тисячі люда, другий дві тисячі — і за те Гетьман обіцював їм оборону від татар і приязнь так довго, як довго вони будуть у союзі з Князем семигородським.

Король шведський, довідавшись, що договір між Князем семигородським і Гетьманом українським вже підписаний, поспішив сам підписати в Радот 6 грудня 1656 р. трактат «вічного союзу» з Ракочим. На підставі того трактату, а також трактату між Королем шведським Карлом Густавом і Курфюрстом бранденбурзьким Фрідріхом Вільгельмом, підписаного в Мальборку 26 червня 1656 р. — Король шведський мав одержати Помор'я, Прусію королівську, Курляндію, Ліфляндію, Семигалію, воеводства Плоцьке й Мазовецьке, частину Литви й частину Білоруси до воеводств Полоцького та Вітебського. Решту Литви, як окреме князівство, мав дістати князь Богуслав Радзівілл. Курфюрст бранденбурзький одержував цілу Великопольщу (воеводство Познанське, Калішське, Ленчицьке і т. д.), та Ракочи — Краків і Малопиську. Справа «руських земель» Річпосполитої й північної Білоруси мала бути вирішена на підставі безпосередньої умови між Швецією й Україною. Таким чином ця майбутня шведсько-українська умова мала всі попередні поодинокі трактати зв'язати та оформити в союзі всіх держав коаліції завершити.

Зносини Гетьмана Хмельницького зі Швецією почались ще за правління Королеви шведської Христини в 1652 р., при посередництві давнього козацького приятеля, підканцлера коронного Героніма Радзівського, що тоді, як емігрант з Польщі, на дворі шведським перекладав. Пізніший союз України з Москвою став трохи цим зносинам перешкоді. Вже на початку 1653 р. Москва не хотіла пропустити

Швецією послів Гетьмана: Сидуха Мужилівського і Бурлая. Не вважаючи однак на перешкоди з боку Москви, зносини ті все ж продовжувались. По підписанню Переяславської Умови Гетьман посилав у липні 1654 р. нове посольство до Королеви шведської, тим разом надзвичайно зручного українського дипломата — афонського монаха отця Данила.

По вступленню на шведський престол войовничого Короля Карла Густава, в міру того, як відносини Гетьмана до Москви стають усе більше натягнуті, його взаємини з новим шведським Королем стають усе ближчі й живіші. Вже у вересні 1655 р., як тільки розпочалась шведсько-польська війна, Хмельницький пропонує Карлу Густаву союз і допомогу проти Польщі з тим, щоб усі «руські землі» Річпосполитої були віддані козацькій Україні і щоб Король шведський зі своїми військами «за Вислу» не переходив. Через кілька місяців у падолі того самого року, побачивши, що в Порті сильно ростуть польські анти-українські впливи, Гетьман знов через отця Данила представляє амбітному шведському володареві широкий військовий плян коаліції Швеції, України, Москви, Англії, Венеції, Австрії і Персії — коаліції, що мала б на меті завоювання та ліквідацію Туреччини й звільнення з мусульманської неволі всіх християн, а в першій мірі греків.

Король шведський, що саме тоді був серед свого війська в поході проти Польщі, прийняв гетьманського посла незвичайно бучно, за обідом пив на здоров'я Богдана Хмельницького, а до шведської Ради Державної, де було багато сторонників Польщі, написав, що для нього «сила козацька більше варта від приязні польської». Незабаром навесні 1656 р. він вислав на Україну свого посла Грондського, і з того часу дипломатичні зносини між Королем та Гетьманом мають характер сталий та регулярний. Україна в політиці шведській займає настільки важне місце, що в конгресі, який по ініціативі Франції мав відбутися в кінці 1656 р. з метою помирити Швецію з Польщею, повинні були — на жадання Короля Карла Густава — взяти участь і представники Гетьмана Хмельницького.

Одиноким точкою незгоди в шведсько-українських переговорах, що велися на протязі 1656 року, була справа «руських земель» Річпосполитої. До цієї етнографічно української, але ще не козацької території, мав претенсії Король шведський і по частині — за його ж намоу — Князь семигородський, а одночасно Гетьман цих земель нікому й у ніякім разі уступити не хотів. Справа ця розбила була вже зовсім поладжене заключення шведсько-українського договору в січні 1657 року, коли послы шведські Веллінг і Тернешельд привезли до Чигрина готовий проект союзу (projectum foederis). Хмельницький, довідавшись, що Король шведський забезпечує йому незалежну державу тільки на козацькій території, з послами сам не схотів навіть говорити. Переказавши через писаря генерального Виговського, що він мусить мати «всю Русь, де віра православна грецька була і де мова ще задержалась, тобто по Вислу» — зарядив Гетьман одночасно послами сказати, що коні для них в дорогу вже готові...

Але незабаром наспіла до Чигрина звістка, що Карл Густав дає згоду на всі територіальні жадання Гетьмана і шле на Україну ново-

го «великого» посла, уповноваженого заключити і за обоюсторонньою угодою підписати умову. Дійсно 10 квітня виїхав від Короля в Україну відомий шведський дипломат Густав Лілієнкрона й у червні він прибув до Чигрина. Карл Густав жадав від Хмельницького записаної «асеккурації» на ті польські краї, які він відповідно до умови з Курфюрстом бранденбурзьким хотів забезпечити для себе, і військової допомоги проти Москви та Польщі в числі 20—30 тисяч козаків, не рахуючи тих, що вже послані були на поміч Ракочному. Взаємін за це Гетьман мав дістати всі «руські землі» Річипосполитої і південну Білорусь по Смоленськ. Ця послідня умова, разом з попередніми, заключеними між поодинокими державами коаліції, означала повний розділ Польщі, «будто Корона Польська і не бувала», як доносив спішно Цареві московський посол на Україні — Бутурлін.

Щоб підкреслити офіційний характер нового союзу, Гетьман умисне задержав у Чигрині московське посольство, що збиралось уже від'їздити, і в присутності царських представників — хоч сам хворий і в ліжку, але з надзвичайними почестями — прийняв Лілієнкрона на урочистій аудієнції 22 червня 1657 року. В той же самий день Гетьман сказав себе завести до мешкання шведського посла й там там ще раз, в присутності численно зібраної старшини, заявив, що хоч Цар і хоче відтягнути козаків від союзу зі шведами й обіцяє їм за це військову допомогу й значну суму грошей, але він — Гетьман — хоче бути приятелем приятелів і ворогом ворогів шведського Короля. Ці останні слова повторив Гетьман з притиском кілька разів, зазначивши, що те саме він вже написав — у відповідь на зроблені йому пропозиції — Цареві. Вкінці сказав, що військо має на поготові і може зараз рушити походом, як на Польщу й татар, так і на Москву.

Розуміється обидві загрожені тим новим сильним союзом сторони — Польща й Москва — готувались до енергійної оборони. Зайняті війною зі Швецією і її союзницею Прусією — а Польща ще й війною з Ракочим — оружно напасти на Україну вони зразу не могли. Отже покищо на дипломатичні заходи була звернена вся їхня увага й енергія.

Вже в кінці 1655 року Король польський намагався прихилити до свій бік Туреччину. В березні наступного року польський посол перестерігав Султана, що два єретичські володарі — Кромвель і Король шведський — хочуть завоювати для себе весь Схід і Захід. Тому між іншим Король шведський хоче союзу з Хмельницьким і тому в інтересі Султана — для якого той союз може стати небезпечним — лежить Гетьмана козацького від приязні зі шведами відтягнути й до давнього послуку та підданства Королеві польському привести. В той самий час посол польський у Криму дістав інструкцію переконати Хана, що «особна держава, яку собі робить з України Хмельницький», стане могутньою та небезпечною сусідкою Татар; отже для власного свого добра повинен Хан старатись, щоб козаки були в підданстві польському Короля, а вся Україна «під владою панів» (магнатів), як і давніше було...

Восени того ж 1656 року польські дипломати лякали Ракочного

наскільки небезпечним в будучині для Семигороду може стати його союзник Хмельницький, який, «маючи владу над усіма руськими краями, стане монархом, що сотисячною армією розпоряджати буде». І навіть самого Гетьмана повинен був переконати хитрий королівський посол Беневський, що «той його процедер ходження від одної до другої протекції не забезпечить йому незалежності».

Коли ж показалося, що Богдан Хмельницький має в цій справі зовсім інші — відмінні від польських — погляди, і коли місія Беневського (що пізніше, за Виговського, дала такі блискучі для Польщі результати) тепер закінчилась повним фіаском, то до Австрії звернулася польська дипломатія з пропозицією взяти на себе посередництво в справі повернення назад України до Польщі. Але головного союзника в поборюванні України бачили все ж таки польські державні мужі в Москві. Стихійна їхня ворожнеча до «Руси» і страх перед державним незалеженням України лягли в основу польсько-московської угоди у Вільні. І пізніше, в початку 1657 р., запевняли польські дипломати дипломатів московських, що «Гетьман Хмельницький нас між собою хоче навмисне посварити тому, щоб стати собі самому паном». Навіть на повну державну злуку з Москвою годились польські політики, аби тільки не допустити до повстання незалежної української держави. «По чім знати, чи це не така вже доля, щоб ці два народи (польський та московський) одним народом стали» — так висловився з приводу польсько-московського союзу один з найвищих достойників Річипосполитої, канцлер коронний Корицінський...

Але самою дипломатією трудно вже було перемогти Гетьмана Хмельницького. В Стамбулі його посол, а разом із тим близький приятель і господар гетьманського двора — Лаврин Капуста — спараліжував польські впливи здемаскуванням пропозиції Річипосполитої підняти козаків на війну з Туреччиною. В Криму справи українські вів у тім часі уміло і зручно тамошній гетьманський посол і резидент, дуже освічений шляхтич український Михайло Махаринський. До Царя австрійського Гетьман 18 квітня 1657 р. написав, що на посередництво Австрії між Україною й Польщею він годиться, але під умовою, щоб цілість його держави не була порушена («si tamen securitatis integritateque status nostri nulla inferatur injuria»). А погрози царські, що стали тоді все частіше приходити з Москви, Гетьман міг уже тепер легковажити.

Царському послові Бутурлінові Гетьман на аудієнції 19 червня заявив, що союз України зі Швецією давніший, чим союз із Царем і що Гетьман Шведам вірить, бо «слово шведське певне». Натомість Цар — казав Гетьман — хоче віддати Україну назад полякам, і як би він не заключив був союзу зі шведами, Ракочим і Господарями, то Україна, не діждавшись царської допомоги, мусіла б із польських рук загинути. При тій нагоді зазначив Гетьман, що царського воєводу, згідно умови в Переяславі, він хотів мати тільки одного, у Києві, а дані платити Цареві не міг і не може, бо всі гроші йдуть на козацькі військові потреби і на оборону православної віри...

За життя Богдана Хмельницького не дали ніяких позитивних результатів і спроби здеморалізувати Україну підкупам та провокація-

ми, що як Польща, так і Москва вважала найкращим і найпевнішим засобом для знищення української нації й держави. Вже тоді московські бояри почали були роздавати українцям «за вірну службу» царські «соболи» й інші матеріяльні ознаки царської ласки. Ще за життя Гетьмана, бо в маї 1656 р. був царськими воеводами зроблений «обыск» в Полку Нечасовом, при чому під час цього «обиску» найбільше голосно — так щоб це вся чернь козацька чула — розбиралось цими воеводами питання: яку віру «католицьку чи християнську» визнає полковник Іван Нечай. Це була перша спроба вмовити в народні маси українські, що їхня старшина, їхні «люди начальні», що проти політики московської повстають і за свої права й вольності козацькі стоять це ж «ляхи», «католики», вороги «черні й святої віри православної»; перша спроба тієї провокації, яка пізніше, за Виговського й Мазепи, московську державу на Україні скріпила і яка згодом, міняючи відповідно до історичної доби свою форму, стала підставою взагалі всякої «народної» демагогічної політики на Україні...

Вже тоді Польща, обіцяючи своїм сторонникам поміж козаками «нобілітації і маєтки», вишувала серед них амбітних або продажних авантюристів, яких можна було б висунути проти Хмельницького і почати внутрішню колотнечу на Україні. Українські повстання проти гетьманської влади Польща намагалась організувати не раз, або за посередництвом кримського Хана, або просто через своїх на Україні агентів.

Але все це, поки жив старий Гетьман, показалося ні до чого. Собор за московську службу хоч і брались, але з великим страхом і під секретом. Надання маєтків од чужих урядів закопувались у землю, що була Гетьман про них не дізнався. В полку Івана Нечая все козацтво від черні до старшини — одноставно присягнуло, що полковник Іван Нечай «віри християнської православної», а піддержувані Ханом і Польщею кандидати в голови народної опозиції гинули швидко, чим їхнє ставало ширшим масам відоме. Великий Гетьман знав краще психологію свого народу, чим його вороги. І влада його була така, що жартувати з нею було небезпечно. Це не був дрібний кровожеривий тиран типу тих «покутніх гетьманчиків», яких стільки породила пізніша «Руїна», — а творець з розмахом дійсного оснудателя держави. «Встречно Гетману говорить мы не смели, а кто де и молвил тот и жид не был» — так характеризували зі слів українців у своїх «отписках» московські воеводи спосіб правління Богдана Хмельницького, одного з наших історії всіми любленого й усіми поважаного Українського Гетьмана...

І його мрії, його «думи шалені» про заснування своєї власної козацької держави прибрали вже зовсім реальні форми в останнім десятилітті — році його панування. «Україна, або земля козацкая» — як читаємо на карті Сходу, роблених тодішніми європейськими ученими, стала на тім Сході новою європейською землею, приваблюючи своїми економічними багатствами, сильною своєю великою, добре зорганізованою армією, славною талантом свого могутнього Вождя, Чигрин, столиця цієї землі і резиденція «Гетьмана Великого Войска Запорозьких» — як почав тоді підписуватись Хмельницький в листах до шведського Короля — став осередком, де справи Сходу вирішувалися.

шались, де стикалися дві цивілізації і де творча організуюча цивілізація європейська брала все більшу перевагу над примітивним хаосом і стихійністю азійською. Здавалося, що під сильною рукою козацького Гетьмана воскресать повні слави часи «Князів руських» і що відродилась в Україні козацькій стара могутня Русь Київська — варяжська...

Посол австрійського Царя барон Парчевич, єпископ мартіанопольський, що першого марта того пам'ятного 1657 року прибув до Чигрина, щоб в імені Австрії посередничати в справі миру між Україною й Польщею і щоб, відповідно до умови з венецьким послом Нані у Відні, склонити Україну до війни з Туреччиною — доносив своєму урядові, що на прийомі у нього в Чигрині було двоє послів шведських, двоє послів Ракочого, посол турецький, посол татарський, трьох послів з Молдавії, трьох з Волощини, посол польського Короля й посол польської Королеви, що приїхав з дарунками для Гетьманової. Крім тих був ще тоді при дворі гетьманським представник кн. Богуслава Радзівілла, а незабаром прибули послы московські, не згадуючи вже офіційних і дрібних чужоземних агентів, чи просто емігрантів, яких багато під видом купців, монахів, або пошукуючих щастя жовніврів, крутилось по всій Україні, дуже часто тут лишаючись і побільшуючи собою число нової козацької державної аристократії.

Справа, до якої старий Гетьман прив'язував тоді найбільшу вагу — справа признання і затвердження наслідником його сина Юрія — мала нарешті дійти до бажаного кінця. Угрунтування — в формі наслідства — князівсько-гетьманської верховної влади — суверенітету й незалежності Української Держави мало стати dokonаним фактом. «Коли «той, що царствує в Москві» був сином боярина, настановленого на царство служилим войнством московським, то чому Самодержцем українським не міг стати син такого ж представника такого ж самого лицарського військового стану, настановленого на гетьманство України ані рабами московськими ані нижчими чи менше вартими від Москві себе не почували. Гетьман і його найближче оточення не могли помиритись з думкою, що діло державне, яке було можливе для «варварів московських», не зможе бути виконане ними, нащадками славної перводержавної київської Руси. І вони це велике діло державне виконали.

В квітні 1657 року відбувся бучний з'їзд усієї старшини козацької в Чигрині, на який — як оповідає свідок того з'їзду посол австрійський Парчевич — самих тільки полковників прибуло 26. З'їзд цей одноголосно затвердив наслідником шістнадцятилітнього сина Гетьманського Юрія. Три дні з приводу цього великого свята був бенкет великий, музики й гарматня стрілянина. Для старого Гетьмана це були боротьби одинокої шасливі дні за цих десять літ страшної надлюдської людини наче тільки цим ділом і держався. Гетьман з того часу став чим раз дужче занеджувати. Але йому ще вистало сил добитись, щоб усі сусідні держави цей його державно-династичний акт офіційно визнали. Москва, Польща, Швеція, Туреччина, Крим, Семигород, Молдавія й Волощина признали молодого Юрія законним

Наслідником Гетьманським. Одна тільки Москва поставила жадання присяги від Наслідника, але Гетьман тому жаданню рішуче спротивився. Той, кому він передавав сильну й міцну державу, не мав потреби повторювати актів, до яких подіями був примушений він — цієї держави в крові, в поті, серед небезпек катастрофічних — будівничий...

Одночасно велось далі основне військове діло. На поміч Ракочному проти Польщі і для окупації західних «руських земель» послав був Гетьман ще в кінці 1656 року полковника Антона Ждановича, придавши йому в допомогу одного з найбільш поважаних на Україні людей — суддю генерального Івана Креховецького, значного шляхтича землі Галицької, якого завданням було приєднати тамошню шляхту для державних плянів гетьманських і zarazом далі заступати українські інтереси при дворі Ракомого. Жданович дістав наказ поводитись у Львовом і з іншими тамошніми городами так, «щоб жаден з піших аві їздних не важився на них набігати, але щоб з людьми тими поступали як з власними нашими». До магістрату города Львова вислав Гетьман листа, де запевняв львівських міщан про свою доброзичливість і прихильність...

Тепер в червні місяці на підмогу Ждановичу і щоб добути собі славу воєнну, пішов по батьковому наказу молодий Наслідник Гетьман. В разі, коли б Москва оружно проти такої політики гетьманської за протестувала і коли б Цар вмішався в війну, станувши по стороні Польщі проти Швеції, Семигороду й України — мусіло між Україною й Московою прийти до оружно розправи. Гетьман, зміцняючи козацькі залоги на Білорусі, був до цієї війни готовий — хоч дипломатія українська далі твердо вела супроти Москви свою нейтрально-пацифістичну лінію. Але полковнику Ждановичу був посланий наказ уважати за ворогів ті відділи московські, які б він зустрів поміж польськими військами...

І власне в тій хвилині, коли важилась доля України, коли її державне незалежнення ступило — здавалося — на певний шлях, прибула до Гетьмана депутація від шляхти Пинського повіту зложити від імені цієї шляхти присягу вірності й вічний союз з Гетьманом і Військом Запорозьким заключити. Присяга ця була прийнята Гетьманом 20 червня, на другий день по прощальній авдієнції, даній московському послу Бутурліну, і на два дні перед урочистим прийомом шведського посла Лілієнкрони.

З радістю великою вітав Гетьман цю шляхетську депутацію. Воно ж бо приходила з тих «руських земель», що мали бути тепер до матернього, до осередка держави української — до козацької України — прилучені.

При тім як раз із того їх північного клина, що, відповідно до намірів гетьманських, продовжений незалежною Литвою, мав врізатись між Москву та Польщу, цих двох смертельних ворогів України розлучаючи. Приходила вона з тих земель, де цементу козацької держави української — Війська Запорозького — не було і державства шляхетська, тепер «вічним союзом» з Військом Запорозьким зв'язана, мала бути покликана ролю того Українського державного цементу відограти...

І щоб цей акт великої історичної ваги зрозуміти, мусимо з'ясувати собі не тільки процес державного незалежнення України, нашу тодішню військову й дипломатичну боротьбу з сусідами, але і нашу політику й боротьбу внутрішню — процес тодішнього формування, консолідації й дозрівання Української Нації.

ВЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ

Вячеслав Липинський — український теоретик, ідеолог українського монархізму. Праця друкується за виданням «Україна на переломі», замітка до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» (Відень, 1920. С. 27—57).

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА

(1639?—1709)

МИ СТОЇМО ТЕПЕР, БРАТІЄ, МІЖ ДВОМА ПРОВАЛЛЯМИ...

Промова до урядників військових і цивільних козацької України напередодні розриву з Московією 1708 р.

«Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути. Воюючи між собою монархи, що зблизили театр війни до границь наших, до того розлючені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірного, а ми між ними є точка, або ціль всього нещастя. Обидва вони, через свавільство своє і привласнення необмеженої влади, подобляться найстрашнішим деспотам, яких вся Азія і Африка навряд чи коли породжували. І тому подоланий з них і повалений зруйнує собою і державу свою і оберне її внівець. Жереб держав тих визначила наперед доля рішитися в нашій отчизні і на очах наших, і нам, бачивши загрозу тую, що зібралася над головами нашими, як не помислити й не подумати про себе самих?»

Мій розсуд, чужий усім пристрастям і шкідливим для душі замірам, є такий: коли король шведський, завше переможний, якого вся Європа поважає і боїться, подолає царя російського і зруйнує царство його, то ми з волі переможця, неминуче причислені будемо до Польщі і віддані в рабство полякам і на волю його наставленика та улюбленця, короля Лещинського, і вже тут нема й не буде місця договорам про наші права та привілеї, та й попередні на тее договори і трактати самі собою скасуються, бо ми, натурально, пораховані будемо, яко завоювані, або зброєю підкорені, отже, будемо раби неключими, і доля наша остатня буде гірша за першу, якої предки наші від поляків зазнали з таким горем, що сама згадка про неї жах наганяє.

А як допустити царя російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого царя того; бо ви бачите, що хоч він походить од коліна, вибраного народом з дворянства свого, але, прибравши собі владу необмежену, карає народ той своєвільно, і не тільки свобода та добро народне, але й саме життя його підбиті єдиній волі та забаві царській. Бачили ви і наслідки деспотизму того, яким він ви-

нищив численні родини найбільш варварськими карами за провини, стягнені наклепом та вимушені тиранськими тортурами, що їх ніякий народ стерпіти і перетерпіти не годен. Початок спільних недуг наших зазнав я на самому собі. Вам бо відомо, що за відмову мою в задумах його, убивчих для нашої отчизни, вибито мене по щоках, як безчесну блудницю. І хто ж тут не признає, що тиран, який образив так ганебно особу, що репрезентує націю, вважає, звичайно, членів її за худобу нетямушу і свій послід? Та й справді за таких їх уважає, коли посланого до нього депутата народного Войнаровського із скаргою на зухвальства та звірства, чинені беззастанно народові од військ московських, і з проханням потвердити договірні статті, при відданні Хмельницького уложені, яких він ще не потверджував, а повинен за тими ж договорами потвердити, він прийняв поличниками й тюрмою і вислати хотів був на шибеницю, від якої врятувався той лише втечею.

Отже, зостається нам, братіє, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше, щоб нащадки наші, кинуті в рабство нашою неключимістю, наріканнями своїми та прокляттями нас не обтяжили. Я нащадків не маю і мати, звичайно, не можу, отже, непричетний єсьм в інтересах насліддя, і нічого не шукаю, окрім щастя тому народові, який ушанував мене гетьманською гідністю і з нею довірив мені долю свою. Проклятий був би я і зовсім безсовісний, якби віддавав вам зле за добре і зрадив його за свої інтереси!

Але час освідчитися вам, що я вибрав для народу цього самих вас. Довголітній досвід мій у справах політичних і знання інтересів народних відкрили мені очі на нинішнє становище справ міністерських, і як вони зблизилися до нашої отчизни. За першу умість вважається в таких випадках таїна, неприступна ні для кого, аж доки станеться. Я її довірив одному собі, і вона мене перед вами виправдує власною своєю важливістю.

Бачився я з обома воюючими королями, шведським і польським, і все вміння своє ужив перед ними, щоб переконати першого про протекцію і милість отчизні нашій од військових нападів та руйнацій у майбутній на неї навалі, а щодо Великої Росії, нам єдиновірної і єдиноплеменної, випросив у нього неутралітет, себто не повинні воювати ми ні з шведами, ані з поляками, ані з великоросіянами, а повинні, зібравшись з військовими силами нашими, стояти в належних місцях і боронити власну отчизну свою, відбиваючи того, хто нападе на неї війною, про що зараз ми повинні оголосити государеві, а бояри його, які не заражені ще німечиною і пам'ятають пролиту безневинно кров своїх родичів, про все тее повідомлені і зо мною згодні. Для всіх же воюючих військ виставляти ми повинні за плату харчі і фураж, в кількості, можливій без власного зубожіння нашого; а при будучому загальному замирінні всіх воюючих держав рішено поставити країну нашу в той стан держав, в якому вона була з-перед володіння польського, із своїми природними князями та з усіма колишніми правами й привілеями, що вільну націю означають. Поручитися за тее взялися найперші в Європі держави: Франція і Німеччина; і ся остання дуже сильно налягала на такому положенні нашому ще в днях гетьмана Зиновія Хмельницького, за імператора Ферди-

нанда III, але не справдилося воно через міжусобицю та необдуманість предків наших.

Договори наші про вищесказане уложив я з королем шведським письмовим актом, підписаним з обох сторін і оголошеним в означених державах. І ми тепер уважати повинні шведів за своїх приятелів, союзників, добродіїв і немов би од Бога посланих, щоб увільнити нас од рабства та зневаги і поновити на найвищому ступні свободи та самостійности. Відомо ж бо, що колись були ми те, що тепер московці: уряд, першість і сама назва Русь од нас до них перейшли. Але ми тепер у них, яко притча во язиці! Договори сії з Швецією не суть нові і перші ще з нею, але потверджують вони і поновлюють попередні договори та союзи, од предків наших з королями шведськими уложені. Бо відомо, що дід і батько нинішнього короля шведського, мавши важливі прислуги од військ наших у війні їх з ливонцями, германцями та Данією, гарантували країну нашу і часто за нею обставали супроти поляків, а отому й од гетьмана Хмельницького, по злучі вже з Росією, вислано сильний корпус козацький, з наказним гетьманом Адамовичем, на підмогу королеві шведському Густавові, і допомагав він йому під час здобування столиць польських, Варшави й Кракова. І так, нинішні договори наші з Швецією суть тільки продовження давніших, в усіх народах уживаних. Та й що ж то за народ, коли за свою користь не дбає і очевидній небезпеці не запобігає? Такий народ неключимістю своєю подобиться, воістину, нетямущим тваринам, од усіх народів зневажаним.

ІВАН МАЗЕПА

Іван Мазепа — визначний військовий діяч України, борець за її незалежність, поет. Цю промову, вкладену в уста І. Мазепи, про політичні позиції України в її союзі із Швецією та її королем Карлом XII у війні з Росією, надруковано з «Історії Русів» (Нью-Йорк, 1956, С. 272—275), що в українській історіографії визначена як Декларація прав української нації.

ГЕТЬМАН ПИЛИП ОРЛИК

(+ 1742)

ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ

По довгій й кривавій війні вічної пам'яті найхоробріший гетьман Хмельницький визволив з-під польської кормиги пригнічену козацьку націю. Він то утворив з України незалежне князівство і вдоволься тим гетьмана війська Запорозького і син його переняв це по ним у спадку й Стани названого князівства по смерті його обирали далі своїх князів і ніяка держава не присвоювала собі права противитися цьому. Україна залежала тільки під деяким оглядом від царів московських.

Не розводитимуся далі про історію України; моя ціль лише показати, що вона є вільним князівством і що Стани її вільно обирали гетьманів по своїй уподобі. Це факт установлений і правда загально відомо, що козацька нація і Україна були вільними. Яко така Україна увійшла з своїм гетьманом у договір вічного миру, заключеного коло Пруту в Молдавії, де вона називається союзницею султана; яко така увійшла вона в договір з ханом татарським і в договір, який заключив гетьман Хмельницький зі шведським королем Карлом X і який можна бачити в архівах Корони Шведської.

Але найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенности України є урочистий союзний договір, заключений між царем Олексієм Михайловичем з одного боку та гетьманом Хмельницьким і Станами України з другого. Трактат цей уложений в 1654 р. і підписаний уповноваженими представниками. Цей, такий урочистий і докладний трактат, названий вічним, повинен був, здавалося, назавжди установити спокій, вольності й лад на Україні. Це дійсно так і було б, якби цар так само сумлінно виконав би його, як у це вірили козаки. Вони передали московському війську свої твердині і злучили свої війська з царськими задля успіху загальної справи, але царські генерали, скориставши з довір'я названої нації, хитрощами захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мов би господарі, в цілій країні.

Однак козаки залишили тинь суверенности і навіть по смерті гетьмана Хмельницького цар дав в 1658 р. грамоту Станам України.

Гетьман Брюховецький, удавшись в подорож до Москви під покривкою добра для України, вчинив так, що признано царя за протектора козаків. Це була основа всіх нещастій України. Україну примушено зректися прав козацького суверенітету. Громадянство досі не знає, чи Брюховецького примушено до цього негідного кроку погрозами чи чемнішими способами. Але річ відома, що це зречення не касує

ні в чому прав України, бо гетьман не міг дарувати того, що належало Станам. Дарма скаржилися козаки; на Україну вислано війська, які збройно силою тримали козаків у неволі і давали їм відчувати увесь тягар деспотичного панування.

Те, що я оце щойно сказав, показує кожній неупередженій людині безперечне право Станів України й вопіючу несправедливість, учинену їй, поневолюючи козаків, позбавляючи їх власних прав та вольностей під покришкою святого союзу і урочистого договору, котрий забезпечив їм уживання цих прав і вольностей. Але які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права москалям що до України. Навпаки, козаки мають за собою право людське й природне, один із головних принципів котрого є: Народ завжди має право протестувати проти гніту і привернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слухний час.

Такий слухний час настав для України, бо шведський король прийшов на поміч пригніченій Україні; козаки набрали відваги й думали тільки про те, якби використати цю нагоду, щоби визволитися з неволі. Князь Мазепа і Стани України ужили своєї влади в 1708 р., щоби знову завладіти тим, що їм належало. Аби краще забезпечити собі свої вольності, вони злучилися з королем шведським і умовилися з ним не трактувати ні з ким окремо. Ось деякі точки договору, що відносяться до мого предмету:

1. Й. К. В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. В. довірять керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що — як виявиться, належало колись народові українському, передасться й задержиться при українським князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть захищені і вдержані на всім просторі князівства і частин прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жадним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; до його смерті, яка — треба сподіватися — не наступить ще довго, Стани України захищать всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено що до герба й титулу князя України. Й. К. В. не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й. К. В. на увесь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

Уповноважені Його Величества Царя зазначають:

1. Що Україна ніколи не була незалежною, що з-під ярма невірних визволила її побідна зброя Його Царського Величества.

2. Що коли б змінити щось, то тим би порушилося умови Карловицького договору.¹

Що до першого пункту, то що з того, що Україна була колись польською провінцією, коли зважимо, що від 1649 р.² до наших днів її визнала як князівство ціла Європа і навіть сам Цісар. В ім'я якого принципу релігії і побожності Московський Двір, визволивши козаків з-під так мовити польської опіки, накинув їм — як показав це досвід — ярмо безконечно жорстокіше ніж те, яке невірні накидають завойованим народам?

Вкінці, коли, як то дехто твердить — хоч таке твердження зовсім фальшиве, — що Його Царське Величество придбав від поляків якесь право на Україну, то це право не може бути нічим іншим, як правом опіки, бо поляки ніколи не мали іншого, тож і не могли передати більших прав, ніж самі мали, і — більше навіть — на які ніколи не претендували. Ось чому Й. Ц. В. не має жадної підстави відбирати Україні її вольності та привілеї.

Отже з цього зовсім законно й природно виходить, що Карловицького трактату ні в чому не порушиться, коли оголоситься Україну вільною, якою вона була колись, з тими границями й межами, які мала вона перед тим, як була підступом поневолена. Я питаю, на що цар включив Україну в інструкції що до миру, котрий мається заключити за посередництвом Англії та Генеральних Штатів (Голляндії), коли він не хотів, щоб Україна брала участь у переговорах?

Отже з повною рацією можна вивести з усього цього, що Московський Двір належить уважати за узурпатора України і що є причина покладатися на зрозуміння права природного й людського тим, що читатимуть це писання, що вони переконаються в безперечній праві Станів України обрати п. Пилипа Орлика за свого гетьмана і що цей гетьман може допоминатися посідання цієї країни і сподіватися повернення цього посідання від справедливості європейських держав, які є в силі наказати, щоб її йому звернено назад.

Це ж бо інтерес усіх європейських держав так зробити, щоб Україну звернено гетьманові Орликові, котрого вільно обрали й проголосили Стани України. Їх бо власний інтерес — кажу я — обов'язує їх не санкціонувати і не давати спричиняти небезпечних для себе ж самих наслідків від узурпації, що її якась сильніша держава могла би вчинити над слабшою під єдиною прикривкою вигоди. Міжнародне

¹ Карловицький договір (26. 1. 1699) закінчив війну між Туреччиною з одного боку, Польщею, Цісарем, Московщиною і Венецією з другого. Польща дістала знову Поділля й Правобережжя, яке втратила давніше. В 1712 р. на Правобережжі, над котрим зверхність належала нібито Польщі, стояли московські війська, союзники Августа. Орлик на підставі свого договору з Туреччиною жадав для себе Правобережжя і тому Москва вказувала європейським дипломатам, що Орликові домагання порушують Карловицький трактат і, значить, зачіпають також інтереси Цісаря і Венеції, словом, загрожують рівновазі Європи. Проти цього аргументу й виступає «Вивід прав».

² Зборівський договір.

право вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадам; тим слушніше, справедливіше і в більшій згоді з обов'язком християнства й навіть гуманності причинитися до відбудування держав, пригнічених тому лише, що повірили в союз.¹

Стародавня історія завела б мене занадто далеко, якби я хотів наводити з неї приклади на доказ, що держави в тих часах завжди брали сторону пригнічених князів чи республік. Не брак нам і новітніх прикладів і за останнє століття можна було бачити, як у цілیم Цісарстві Італії, Лютрингії, Померанії, Швеції і в багатьох інших місцях визнавали мирові трактати повну суверенність князівств, на які держави виставляли свої права з різних титулів, а часом просто по причині завоювання.² Україна знаходиться майже в такому самому становищі. Вона має ті самі права; невже ж не зробиться на її користь того, що було в звичаю робити для інших протягом стількох століть? А що Цісар запропонував гетьманові Хмельницькому свою гарантію й король шведський теж яко союзник, то гетьман і Стани України мають причини бути переконаними, що гарантії трактатів в Оліві³ (козаки включені в Олівський мировий договір як союзники шведського короля) спричиняться до того, що не можна буде рабувати Україні її вольності. А тому, що всі європейські держави мають намір утримати цей трактат, що є основою європейського миру, то їм не тяжко буде знайти в ньому мотиви й способи поставити знову гетьмана Орлика на Україні і включити його в цей новий трактат.

Кажу бо, що цей загальний мир не буде тривалим доти, поки не задоволься справедливих жадань гетьмана Орлика що до України, поки Московський Двір не задоволься справедливим скаргам конфедерації, на чолі якої стоїть гетьман. Не треба лякатися, що в разі відновлення цього князівства (України) через ослаблення Московщини порушиться європейська рівновага. Навпаки — як свідчить про це приклад Генеральних Штатів, котрі ніколи стільки не прислужилися спільній справі, як саме від часу, коли утворили могутню республіку.⁴ Та що можна думати, що цей останній доказ не досить переконуючий?

¹ В 17 і 18 в. міжнародне право допускало «інтервенції» і тільки після Віденського конгресу (1815) «право невтручання» стає постулатом міжнародного права.

² Орлик має на увазі Вестфальський трактат (1648), який перекроїв Європу.

³ 30. 5. 1660 р. трактат в Оліві закінчив першу північну війну між Швецією, Польщею, Цісарем і Бранденбургом. В прелімінарних переговорах козаки дійсно брали участь і шведська дипломатія вимагала від Польщі допущення на конгрес і України. Руїна, яка почалася на Україні, не дала змоги Швеції відстояти свої вимоги і в остаточній редакції трактату України нема. Неясно чи свідомо пише Орлик про гарантію для України в Оліві, чи це спосіб пропаганди. Олівський трактат поруч із Вестфальським був підвалиною публічного права Європи аж до Великої Французької Революції.

⁴ Орлик має на увазі Нідерлянди. Покликування на Голляндію характеристичне для Орлика, як у своїм часі було характеристичне для Хмельницького й Виговського. Голляндія була першою в Європі державою, яка утворилася на національному принципі, повставши збройно проти чужої вірою й походженням Іспанії, і в цьому дійсно була її аналогія з Україною під час Хмельниччини.

що цар після цього миру зможе вжити всіх сил, щоб остаточно підбити й поневолити Україну, я не клопотатимуся виказувати труднощі, не-вигоди і крайності, до яких такий намір (царя) зможе довести цей народ (український), а саме кинутися стрімголов під турецьке панування. А тим більше не покликуютимуся на мотиви справедливості і слави, котрими повинні керуватися європейські держави, щоб звернути Україну її гетьманові. Все це було вказано й доведено. Скажу тільки, що коли всіх наведених мотивів не досить, то інтереси, котрих я де в чому вже торкався, зобов'язують європейські держави веліти звернути Україну і тим самим обмежити державу (московську), яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи.

Ті, що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави зокрема, легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави. Вони можуть судити про це краще за мене не тільки з прикладів історії, але також завдяки глибокому досвідові й досконалій мудрості, котру мають про все, що відноситься до добра їх держав та інтересів Європи.

Треба сподіватися, що вони переконаються, що все сказане тут, основане на доказах і досвіді минулого і що забезпечення та тривалість миру залежить у деякій мірі від реституції України.

ПИЛИП ОРЛИК

Пилип Орлик — гетьман України в еміграції, генеральний писар і найближчий помічник І. Мазепи, автор першої у світі Конституції.
Названа праця — політичний меморіал гетьмана, присвячений охороні національно-державних прав України перед європейським урядом того часу. Оригінал, написаний французькою мовою, знайшов у 1922 році професор Ілля Боріак в архівах замку Дентевіль, що належав колись дружині Григора Орлика, графині Олені Орлик, уродженій маркізі де Дентевіль. Видання надруковано у Львівському історичному журналі «Стара Україна» (1925. Зошити I, II).

МИКОЛА КОСТОМАРОВ

(1817—1885)

КНИГИ БИТІА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

1. Бог создав світ: небо і землю, і населив усякими тварями, і поставив над усею твар'ю чоловіка, і казав йому плодитися і множитися, і постановив, щоб род чоловічеський поділився на коліна і племена, а кожному колінові і племену даровав край жити, щоб кожне коліно і кожне племено шукало Бога, котрий од чоловіка недалеко, і поклонялись би Йому всі люди, і віровали в Його, і любили б Його, і були б усі щасливі.
2. Але род чоловічий забув Бога і оддався дияволу, а кожне племено вимислило собі богів, а в кожному племені народи повідумували собі богів, і стали за тих богів битися, і почала земля поливатися кров'ю і усіватися попелом і кістками, і на всім світі сталось горе, і біднота, і хвороба, і нещастя, і незгода.
3. І так покарав людей справедливий Господь потом, війнами, мором і найгірше неволею.
4. Бо єдин єсть Бог істинний і єдин він цар над родом чоловічим, а люди, як поробили собі багато богів, то з тим укупі поробили багато царів, бо як у кожному кутку був свій бог, так у кожному кутку став свій цар, і стали люди битися за своїх царів, і пуще стала земля поливатися кров'ю і усіватися попелом і кістками, і умножились на всім світі горе, біднота і хвороба, і нещастя, і незгода.
5. Нема другого Бога, тільки один Бог, що живе високо на небі, іже везді сий Духом святим своїм, і хоч люди поробили богів в поставі звіриній і чоловічій со страстями і похотями, а то не боги, а то страсті і похоті, а привив над людьми отець страстей і похотей, чоловіку убийця диявол.
6. Немає другого царя, тільки один Цар Небесний Утішитель, хоч люди і поробили собі царів в поставі своїх братів — людей, со страстями і похотями, а то не були царі правдиві, бо цар єсть то такий, що править над усіма, повинен бути розумніший і найсправедливіший над усіх, а розумніший і найсправедливіший єсть Бог, а ті царі — со страстями і похотями, а правив над людьми отець страстей і похотей, чоловіку убийця диявол.
7. І ті царі лукаві побрали з людей таких, що були сильніші, або їм нужніші, і називали їх панями, а других людей поробили їх невольниками, і умножились на землі горе, біднота і хвороба, і нещастя, і незгода.
8. Два народи на світі були дотепніші: Євреї і Греки.
9. Євреїв сам Господь вибрав і послав до їх Мойсея, і постановив

їм Мойсей закон, що прийняв од Бога на горі Синайській і постановив, щоб усі були рівні, щоб не було царя між ними, а знали б одного царя Бога небесного, а порядок давали б судді, котрих народ вибирав голосами.

10. Але Євреї вибрали собі царя, не слухаючи старця святого Самуїла, і Бог тоді ж показав їм, що вони не гаразд зробили, бо хоч Давид був луччий з усіх царей на світі, однак його Бог попустив у гріх, що він одняв у сусіда жінку: се ж так було, аби люди зрозуміли, що хоч який добрий чоловік буде, а як стане самодержавно панувати, то зледащіє. І Соломона, мудрішого з усіх людей, Бог попустив у саме велике кепство — ідолопоклонство, аби люди зрозуміли, що хоч який буде розумний, а як стане самодержавно панувати, то одуріє.

11. Бо хто скаже сам на себе: «Я луччий од усіх і розумніший над всіх, усі мусять коритися мені і за пана мене уважати, і робить те, що я задумаю» — той согрішає первородним гріхом, котрий погубив Адама, коли він, слухаючи диявола, захотів порівнятися з Богом і здурів, — той навіть подобитись самому дияволу, котрий хотів стать в рівню з Богом і упав у пекло.

12. Єдин бо єсть Бог і єдин він Цар. Господь неба і землі.

13. Тим і Євреї, як поробили собі царів і забули єдиного Царя небесного, зараз одпали і од істинного Бога і почали кланятися Ваалу і Дагону.

14. І покарав їх Господь: пропало і царство їх, і всіх забрали у полон Халдеї.

15. А Греки сказали: «Не хочемо царя, хочемо бути вільні і рівні».

16. І стали Греки просвіщенні над усі народи, і пішли од них науки і скуства і умисли, що тепер маємо. А се сталось за тим, що не було у них царей.

17. Але Греки не дізнались правдивої свободи, бо хоч одріклись царей земних, та не знали Царя Небесного і вимисляли собі богів, і так царей у їх не було, а боги були, тим вони в половину стали такими, якими були б, коли б у них не було богів і знали б небесного Бога. Бо хоч вони багато говорили про свободу, а свободні були не всі, а тільки одна частка народу, прочі ж були невольниками, і так царів не було, а панство було: а то все рівно, як би у їх було багато царів.

18. І покарав їх Господь: бились вони між собою, і попали в неволю іспершу під Македонян, а друге до Римлян.

І так покарав Господь род чоловічеський: що найбільша часть його, сама просвіщенна, попалась в неволю до римських панів, а потім до римського імператора.

19. І став римський імператор царем над народами і сам себе нарік богом.

20. Тоді возрадувався диявол і все пекло з ним. І сказали в пеклі: от тепер уже наше царство; чоловік далеко одступив од Бога, коли один нарік себе і царем і богом вкупі.

21. Але в той час змилювався Господь Отець небесний над родом чоловічим і послав на землю Сина свого, щоб показати людям Бога, царя і пана.

22. І прийшов Син Божий на землю, щоб відкрити людям істину, щоб тая істина свободила род чоловічий.

23. І навчав Христос, що всі люди братія і ближні, всі повинні любити попереду Бога, потім один другого, і тому буде найбільша шанса од Бога, хто душу свою положить за други своя. А хто перший між людьми хоче бути, повинен бути всім слугою.

24. І сам на собі приклад показав: був розумніший і справедливіший з людей, стало бути, цар і пан, а явився не в постаті земного царя і пана, а народився в яслах, жив у бідності, набрав учеників не з панського роду, не з учених філософів, а з простих рибалок.

25. І став народ прозивати істину: і злякалися філософи і люди імператора римського, що істина бере верх, а за істиною буде свобода і тоді вже не так легко буде дурих і мучить людей.

26. І засудили на смерть Ісуса Христа, Бога, царя і пана; і претерпів Ісус Христос оплевання, заушення, бієння, крест і погребення за свободу роду чоловічого, тим, що не хотіли прийняти його за царя і пана, бо мали другого царя — кесаря, що сам себе нарік богом і пив кров людську.

27. А Христос-цар свою кров пролив за свободу роду чоловічого і оставив на віки кров свою для питанія вірним. І воскрес Христос в третій день, і став царем неба і землі.

28. Ученики його, бідні рибалки, розійшлися по світу і проповідували істину і свободу.

29. І ті, що приймали слово їх, стали братами між собою — чи були преж того панами, або невольниками, філософами, або невченими, усі стали свободними кров'ю Христовою, котру зарівно приймали, і просвіщенними світом правди.

30. І жили християни братством, усе у них було общественне, і були у них вибрані старшини, і ті старшини були усім слугами, бо Господь так сказав: «Хто хоче першим бути, повинен бути всім слугою».

31. Тоді імператори римської і пани, і чиновні люди, і вся челядь їх, і філософи піднялися на християнство і хотіли викоринити Христову віру, і гибли християни, їх і топили, і вішали, і в чверті рубали, і пекли, і залізними гребінками скребли, і інші тьмочисленні муки їм чинили.

32. А віра Христова не уменшалась, а чим гірше кесарі і пани лютували, тим більше було віруючих.

33. Тоді імператори з панами змовились і сказали поміж собою: «Уже нам не викоринити християнства: піднімемось на хитрощі, приймемо мему її (віру Христову) самі, перевернемо ученіє Христово так, щоб нам добре було, та й обдуримо народ».

34. І почали царі приймати християнство, і кажуть: «От, бачите, можна бути і християнином і царем вкупі».

35. І пани приймали християнство, і казали: «От бачите, можна бути і християнином і паном вкупі».

36. А того не уважали, що мало сього, що тільки назваться. Бо сказано: не всяк глаголай мі Господи, Господи! внідець в царство неба, а хто творяй волю Отця Моего, іже єсть на небесіх.

37. І піддурили архиєреїв і попів, і філософів, а ті і кажуть: «Істинно так воно єсть, ажеж і Христос сказав: воздадите кесарево кесареви, а Божіє Богові», а Апостол говорить: «Всякая власть од Бога». Так уже Господь установив, щоб одні були панами і багатими, а другі були бідними і невольниками.

38. А казали вони неправду: хоч Христос сказав: воздайте кесарево кесареви, а се тим, що Христос не хотів, щоб були бунти та незгода, а хотів, щоб мирно і люб'язно розійшлась віра і свобода, бо коли християнин буде воздавать нехристиянському кесареви кесарево — платити податок, сповняти закон, то кесар, прийнявши віру, повинен одріктись свого кесарства, бо він тоді, будучи першим, повинен бути всім слугою, і тоді б не було кесаря, а був би єдин цар — Господь Ісус Христос.

39. І хоча Апостол сказав: «Всяка власть од Бога», а не єсть воно те, щоб кожний, що захватив власть, був сам од Бога. Уряд і порядок і правління повинні бути на землі: так Бог постановив, і єсть то власть, і власть та од Бога, але урядник і правитель повинні підлягати закону і сонмищу, бо і Христос повеліває судитись перед сонмищем, і так як урядник і правитель — перші, то вони повинні бути слугами, і недостойть їм робити те, що задумається, а те, що постановлене, і недостойть їм величатися та помпою очі одводити, а достойть їм жити просто і працювати для общества пильно, бо власть їх од Бога, а самі вони грішні люди і самі послідніші, бо всім слуги.

40. А сьому ще гірша неправда: буцім установлено од Бога, щоб одні пановали і багатились, а другі були у неволі і нищі, бо не було б сього, скоро б поприймали щире євангеліє: пани повинні свободити своїх невольників і зробитись їм братами, а багаті повинні наділяти нищих, і нищі стали б так же багаті; як би була на світі любов християнська в серцях, то так було б: бо хто любить кого, той хоче, щоб тому було так же хороше, як йому.

41. І ті, що так казали і тепер кажуть і перевіряють Христово слово, ті оддають одвіт в день судний. Вони скажуть судді: «Господи! Не в твоє ми ім'я пророцествовахом», а суддя скаже їм: «Не вім вас».

42. Таким викладом зіпсували царі, пани та вчені свободу християнську.

43. Благодать дана всім язикам, а спершу коліну Яфетову, бо Символ через жидів отвергнуло Христа. І перейшла благодать до племен грецького, романського, німецького, слав'янського.

44. І Греки прийнявши благодать, покаляли її, бо вони прийняли нову віру і не зовлеклись ветхого чоловіка со страстями і похотями, оставили при собі і імператорство, і панство, і пиху царську, і неволю, і покарав їх Господь: чахло грецьке царство тисячу років, зчахло зовсім і попало до Турків.

45. Романське племено — Влохи, Французи, Гішпани — прийняло благодать, і стали народи увиходити у силу і у нову жизнь, і просвіщеність, і благословив їх Господь, бо лучче вони прийняли св. віру, ніж Греки, однак не зовсім зовлеклись ветхого чоловіка со страстями і похотями, оставили і королей і панство і вимислили голову християнства — папу —, і той папа видумав, що він має власть над усім світом християнським, ніхто не повинен судити його, а що він здумає, те буде гарно.

46. І племено німецьке — народи німецькі, прийняли благодать і стали увиходити у пушу силу і жизнь нову і просвіщеність, і благословив його Господь, бо вони ще лучче прийняли віру ніж Греки і Романці, і з'явивсь у них Лютер, которий почав учити, що повинно хри-

стіянам жити так, як жили до того часу, коли поприймали і попереверчували ученіс Христово царі і пани, і щоб не було неподсудимого гонячи над Церквою християнською — пани, єсть бо єдин глава, всім Христос. Але і Німці не звлеклися ветхого чоловіка, бо залишили себе і королів і панів, і ще гірше дозволили замість папи і єпископа орудувати Церквою Христовою королям і панам.

47. І сталась послідня лєсть гірша першої, бо не тільки у німців королі, але й у других землях взяли верх над всім і, щоб удержати народ у ярмі, поробили ідолів, одвертали людей од Христа і казали кланятися ідолам і битися за них.

Бо то все рівно, що ідоли: хоча французи були хрещені, однак менш шанували Христа, ніж честь національну, але такого ідола зроблено, а Англичане кланялись золоту і мамоні, а другі народи та й же своїм ідолам, і посилали їх королі і пани на заріз за шматок землі за табак, за чай, за вино, — і табак, і чай, і вино стали у них богами, бо речено: «Іде же сокровище ваше, там серце ваше». Серце християнина з Ісусом Христом, а серце ідолопоклонникове з своїм ідолом. І стало, як каже апостол, їх богом чрево.

48. І вимислили одщепенці нового бога, сильнішого над усіх божих, а той бог називався по французьки егоїзм, або інтерес.

49. І філософи почали кричати, що то кепство — віровати в Свого Божого, що немає ні пекла, ні раю, і щоб усі поклонялись егоїзму, або інтересові.

50. А до всього того довели королі та пани; і завершилася міра плюбства; праведний Господь послав свій меч обоюдоострий на релігійно-прелюбодійний; збунтовались Французи і сказали: «Не хочем, щоб були в нас королі та пани, а хочем бути рівні, вільні».

51. Але тому не можна було статися, бо тільки там свобода, гдї Дух Христов, а Дух Божий уже перед тим вигнали з Францевщини королі та маркизи, та філософи.

52. І Французи короля свого забили, панів прогнали, а самі почалися різати і дорізались до того, що пішли у гіршу неволю.

53. Бо на їх Господь хотів показати усім язикам, що нема свободи без Христової віри.

54. І з тої пори племена романське і німецьке турбуються і королів і панство вернули, і про свободу кричать і немає в їх свободи, бо нема свободи без віри.

55. А племено слав'янське, то найменший брат у сем'ї Яфетовій, Трапляється, що менший брат любить дужче отця, однак плетучає долку меншу проти старших братів, а потім, як брати старші свої потратять, а менший збереже своє, то і старших виручає.

57. Племено слав'янське ще до прийняття віри не йміло ані царів, ані панів і всі були рівні, і не було у них ідолів, і кланялись слав'яни одному Богу Вседержителю, ще його й не знаючи.

58. Як уже просвітілись старші брати Греки, Романці, Німці, то і Господь і до менших братів Слав'ян послав двох братів Константина і Мефодія, і духом святим покрив їх Господь, і переложили вони на слав'янську мову святоє письмо і одправовати службу Божю почали, і становили на тій же мові, якою всі говорили посполу, а сего не бачили в Романців, ні в Німців, бо там по латинськи службу одправляли

так що Романці мало, а Німці ові не второпали, що їм читано було.

59. І скоро Слав'яни приймали віру Христову так, як ні один народ не приймавав.

60. Але було два лиха у Слав'ян: одно — незгода між собою, а друге те, що вони, як менші брати, усе переймали од старших, чи до діла, чи не до діла, не бачучи того, що у їх своє було краще, ніж братівське.

61. І поприймали Слав'яни од Німців королів і князів, і бояр, і панів, а преж того королі були в їх вибрані урядники і не чванились перед народом, а обідали з самим простим чоловіком зарівно, і самі землю орали, а то вже у їх стала пиха, і помпа, і гвардія і двор.

62. І панів у Слав'ян не було, а були старшини, хто старший літами і до того розумніший, того на раді слухають, а то вже стали пани, а у їх невольники.

63. І покарав Господь Слав'янське племено гірше, ніж другії племена; бо сам Господь сказав: «Кому дано більше, з того більше і зичеться». І попадали Слав'яни в неволю до чужих: Чехи і Полабці до Німців, Серби і Болгари до Греків і до Турок, Москаль до Татар.

64. І здавалось: от згине і племено слав'янське, бо ті Слав'яни, що жили около Лаби і Помор'я балтицького, ті пропали, так, що і сліду їх не осталось.

65. Але не до кінця прогнівився Господь на племено слав'янське, бо Господь постановив так, щоб над сим племеном збулось писаніє: камінь, його же не брегоша зиждушї, той бисть во главу угла.

66. По многих літах стало в Слав'янщині три неподлеглих царства: Польща, Литва і Московщина.

67. Польща була з Поляків, і кричали Поляки: «У нас свобода і рівність!» Але поробили панство, і одурів народ польський, бо простий люд попав у неволю, саму гіршу, яка денебудь була на світі, і пани без жадного закону вішали і вбивали своїх невольників.

68. Московщина була з Москалів, і була у їх велика Річ Посполита Новгородська, вільна і рівна, хоч не без панства, і пропав Новгород за те, що і там завелось панство, і цар московський взяв верх над усіма москалями, а той цар узяв верх, кланяючись татарам, і ноги ціловив ханові татарському бусурману, щоб допоміг йому держати в неволі неключимий народ московський християнський.

69. І одурів народ московський і попав в ідолопоклонство, бо царя свого нарік богом, і усе, що цар скаже, те уважав за добре, так, що цар Іван в Новгороді душив та топив десятку тисяч народу, а літописці, розказуючи те, звали його христоклївим.

70. А в Литві були Литвяки, та ще до Литви належала Україна.

71. І поєдналась Україна з Польщею, як сестра з сестрою, як єдиний люд слав'янський до другого люду слав'янського, нероздільно і незмісимо, на образ іпостаси Божої нероздільної і незмісимої, як колись поєднуються всі народи слав'янські поміж собою.

72. І не любила Україна ні царя, ні пана, а скомпонувала собі козацтво, єсть то істее братство, куди кожний пристаючи, був братом других — чи був він преж того паном, чи невольником, аби християнини, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на ра-

ді і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жадної помилування панської і титула не було між козаками.

73. І постановили вони чистоту християнську держати, тим старий літописець говорить об козаках: «Татьби же і блуд неможе іменюються у них».

74. І постановило козацтво віру святую обороняти і визволити ближніх своїх з неволі. Тим то гетьман Свирговський ходив обороняти Волощину, і не взяли козаки миси з червонцями, як їм давали за услуги, не взяли тим, що кров проливали за віру та за ближніх служили Богу, а не ідолу золотому.

А Сагайдачний ходив Кафу руйновати і визволив кільканадцять тисяч невольників з вічної підземної темниці.

75. І багато лицарів таке робили, що не записано і в книгах мирських, а записано на небі, бо за їх були перед Богом молитви тих, котрих вони визволили з неволі.

76. І день одо дня росло, умножалось козацтво, і незабаром були на Україні усі козаки, усі вільні і рівні, і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдиного, і дивлячись на Україну, так би зрозумілось і в Польщі, а там і у других слав'янських краях.

77. Бо не хотіла Україна іти услід язиків, а держалась закону Божого, і всякий чужестранець, заїхавши в Україну, дивовався, що в одній стороні на світі так щиро не моляться Богу, ніде муж не любить своєї жони, а діти своїх родителів; а коли пани та єзуїти хотіли насильно повернути Україну під свою владу, щоб Українці-християни повірили, буцім справді усе так і єсть, що папа скаже, — тоді на Україні з'явилися братства так, як були у перших християн, і всі запевняючись у братство, був би він пан чи мужик, називались братами. А ще до того, щоб бачили люди, що в Україні істинна віра, і що там не було ідолів, тим там і ересі жадної не з'явилось.

78. Але панство побачило, що козацтво росте, і всі люди стануть скоро козаками, єсть то вільними, наказали зараз своїм крепакам, щоб не ходили в козаки, і хотіли забити народ простий, як скотину, щоб у йому не було ні чутствія, ні розуму, і почали пани обдирати кріпаків, оддали їх жидам на таку муку, що подібную творили тільки над першими християнами, драли з їх з живих шкури, варили в котлах дітей, давали матерям собак грудьми годувати.

79. І хотіли пани зробити із народа дерево, або камінь, і стали їх пускати навіть в церков хрестить дітей і вінчатися, і причащатися і мертвих ховати, а се для того, щоб народ простий утерв навіть поганацьку статку чоловічу.

80. І козацтво стали мучить і нівечить, бо таке рівне братство християнське стояло панам на перешкоді.

81. Але не так зробилось, як думали пани, бо козацтво піднялось, а за їм увесь простий народ; вибили і прогнали панів, і стала Україна землею козацькою вільною, бо всі були рівні, але не надовго.

82. І хотіла Україна знову жити з Польщею по-братерськи нероздільно і незмісимо, але Польща жадною мірою не хотіла одректись свого панства.

83. Тоді Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею, єдиний люд слав'янський з слав'янським нероздільно і незмісимо,

образ іпостасі Божої нероздільної і незмісимої, як колись поєднаються усі народи слав'янські між собою.

84. Але скоро побачила Україна, що попалась у неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що таке було цар московський, а цар московський усе рівно було, що ідол і мучитель.

85. І одбилась Україна од Московщини, і не знала бідна, куди прихилити голову.

86. Бо вона любила і Поляків і Москалів, як братів своїх, і не хотіла з ними розбрататися; вона хотіла, щоб всі жили вкупі, поєднавшись, як один народ слав'янський з другим народом слав'янським, а ті два — з третім, і було б три Речі Посполиті в одним союзі, нероздільно і незмісимо по образу Тройці Божої, нероздільної і незмісимої, як колись поєднаються між собою усі народи слав'янські.

87. Але сего не второпали ні Ляхи, ні Москалі. І бачуть ляцькі пани і московський цар, що нічого не зроблять з Україною, і сказали поміж собою: «Не буде України ні тобі, ні мені, роздеремо її по половині, як Дніпро її розполовинив: лівий бік буде московському царю на поживу, а правий бік польським панам на поталу».

88. І билась Україна літ п'ятдесят, і єсть то найсвятіша і славніша війна за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна найти в історії.

89. І вибилась з сил Україна; і вигнали Ляхи козацтво з правого боку Дніпрового і запановали пани над бідним остатком вольного народу.

90. А на лівім боці ще держалось козацтво, але час од часу попадало у неключиму неволю московському цареві, а потім петербурзькому імператорові, бо останній цар московський і перший імператор петербурзький положив сотні тисяч в канавах і на костях їх збудував собі столицю.

91. А німка цариця Катерина, курва всесвітна, безбожниця, убійниця мужа свого, востанне доконала козацтво і волю, бо, одобривши тих, котрі були в Україні старшинами, наділила їх панством і землями, понадавала їм вольну братію в ярмо і поробила одних панам, а других невольниками.

92. І пропала Україна. Але так здається.

93. Не пропала вона; бо вона знати не хотіла ні царя, ні пана, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі, і хоч з української крові були ті вирідки, однак не псовали своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями, а істий Українець хоч будь він простого, хоч панського роду тепер, повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятувати одного Бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею.

Так воно було прежде, так і тепер зосталось.

94. І Слав'янщина хоч терпіла і терпить неволю, то не сама її сотворила, бо і цар, і панство не слав'янським духом сотворено, а німецьким, або татарським. І тепер в Росії хоч і є деспот цар, однак він не Слав'янин, а Німець, тим і урядники його Німці; оттого і пани хоч єсть в Росії, та вони швидко перевертуться або в Німця, або в Француза, а істий Слав'янин не любить ні царя, ні пана, а любить і пам'ятає одного Бога Ісуса Христа, царя над небом і землею.

Так воно було прежде, так і тепер зосталось.

95. Лежить в могилі Україна, але не вмерла.

96. Бо голос її, голос, що звав всю Слав'янщину на свободу і братство розійшовся по світу слав'янському. І одізвався він, той голос України, в Польщі, коли 3 мая постановили Поляки, щоб не було панів, а всі були б рівні в Речі Посполитій а того хотіла Україна ще за 120 літ до того.

97. І не допустили Польщу до того і розірвали Польщу, як прежде Україну.

98. І се їй так і треба, бо вона не послухала України і погубила сестру свою.

99. Але не пропаде Польща, бо її збудить Україна, котора не пам'ятує зла і любить сестру свою, так як би нічого не було між ними.

100. І голос України одозвався в Московщині, коли після смерті царя Олександра хотіли прогнати царя і панство і установити Річ Посполитую, і Слав'ян поєднати, по образу іпостасей божественних нерозділимо і незмісимо; а сього Україна ще за двісті років до того хотіла.

101. І не допустив до того деспот, одні положили живот свій на шибениці, других закатували в копальнях, третіх послали на заріч Черкесові.

102. І панує деспот кат над трьома народами Слав'янськими, править через Німців, псує, калічить, нівечить добру натуру слав'янську і нічого не робить.

103. Бо голос України не затиш.

І встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх Слав'ян, і почують крик її, і встане Слав'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сьятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар.

104. І Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі Слав'янським.

Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, него же не берегоша зиждущий, той бисть во главу угла».

МИКОЛА КОСТОМАРОВ

Микола Костомаров — український історик, письменник, публіцист, один із засновників Кирило-Мефодіївського братства.

«Книги Битія...» — один з найяскравіших документів української думки XIX ст., задумані і написані як програма Кирило-Мефодіївського братства, став своєрідним Маніфестом відродженого в XIX ст. українства. Текст знайдений в 1917 р. в жандармських архівах Петрограда. Вперше опублікований у 1921 р. в журналі «Наше минуле», звідки його в 1921 р. передрукував Михайло Возняк у своїй книзі «Кирило-Мефодіївське Братство».

ІВАН ФРАНКО

(1856—1916)

UKRAINA IRREDENTA

Українське питання переходить в новіших часах дивні фази розвитку. Відколи при кінці XVI віку унія з Польщею, зразу політична, а далі й обрядова силою натуральної реакції кинула між українців сильний фермент і збудила перші проблески національного почуття, першу свідомість національних інтересів відрубних від інтересів польських (почуття відрубності від Московщини збудилося і виступило досить різко вже в другій половині XVII віку), бачимо серед українського народу і серед української суспільності певне аналогічне, хоч не паралельне хвилювання тої свідомості і того почуття. Серед інтелігенції (головно духовної і міщанської) після гарних відплив сил і духа, XVI і першої половини XVII віку бачимо певний вплив сил і духа, певне послаблення в другій половині XVII віку; боротьба з польськими гегемоніями замахами скінчилася остаточно перемогою українського елементу, та для боротьби з такими ж замахами московськими в українців не стало вже сили ані політичної далекоглядності. Історія української інтелігенції в XVII віці, то історія її асиміляції з московською. Правда, почуття окремішності, навіть деякого лютого патріотизму не вигасло, навіть Мазепинські традиції тліли подекуди, але почуття безсильності і анахронічності тих традицій було загальне.

В цю пору і українське простолюття дійшло до тої самої мети, хоч троха іншою дорогою. Часи між люблинською унією і роком 1648 були добою найтяжчого ярма, найгіршого поневолення українського народу. Польський державний і суспільний лад, особливо на українській землі, розвинувся тоді з повною силою, а характеристикою його було власне продукування шляхетського пишнотвіту на основі мушкетерського поневолення. Було б хибно уявляти собі тодішню економіку як чисто патріархальну; економіка на таких кольосальних мастиках, як ті, що на Україні належали до Конечьпольських, Вишневецьких, Острозьких й ін. з самого свого заложення не могла бути ані чисто рільничою ані патріархальною. Нагромодження сирих плодів у одних руках мусіло породжувати початки промислу, та й сама рільничая продукція обчислена була не на домашню консумцію, а на вивіз. Взагалі, треба пригадати, що історія української вивізної торгівлі трохи чи не старша від писаної історії українського політичного життя; про цю торгівлю ми маємо вістки вже в арабських писателів IX і X віку, в доповідях Олега і Ігоря з Візантією, в походах Святослава, в цілій історії Великого Новгорода і т. д. В першій половині XVII віку ця торгівля

охоплювала не тільки сирі сільсько-господарські продукти, такі, як пшеницю, шкуру, мід, дерево, віск, але і вироби промислові, такі, як дьоготь, мід до пиття і спирт. Гріш — золотий і срібний — не був рідким гостем не тільки в панському замку, але і в сільській хаті, — про це свідчить безліч золотих і срібних скарбів, позакопуваних в українській землі, свідчать інвентарії, де визначувалося повинності не тільки нату рою (панщиною і продуктами), але й грошми. Нема сумніву, що значна частина цих домашніх промислів на Русі, рештки яких доживають ще нині свого віку, як ось кошикарство, гончарство, колодіство, шав повальство, дегтярство, гонтарство, малярство і т. д., коли не почалася то власне розвилася в ту пору до того ступеня, в котрім нинішні знавці бачуть ознаки доброго старого стилю і доброї старої техніки. Можна сказати сміло, що Україна — правда, під шляхетською нагайкою — починала тоді входити на шлях загально-європейської цивілізації і якби не сусідство Татар і не Хмельниччина, то певно, що нині була б щонайменше йшла поруч з економічним розвитком найпоступовіших німецьких провінцій.

Обставини зложилися інакше. В хвилині, коли для Німеччини скінчилася страшна 30-літня війна, розпочалася на Україні 60-літня, далеко страшніша руїна, почалася тріумфами при Жовтих Водах, Корсуні, та Пилявцях, а скінчилася поразкою під Полтавою. В тій страшній вогняній пробі українська свідомість народна вперше проявилася в масах народних — і це був цілий історичний плюс тих воєн. Та, на лихо, економічні й культурні підстави, на яких ця свідомість могла б була скріпитися і розвинутися, були дотла зруйновані війнами, край зuboжив, вилюднівся, опустів, а закінчення війни не принесло народним масам майже ніякої полегші, а тільки дало їм інших, і не можна сказати, щоб ліпших панів. Історія XVIII віку для українських народних мас, то поступенне послаблення свободного козацького елементу, ширення кріпацтва, а рівночасно зменшування і здушування автономії, початків просвіти народної і всіх прав української окремішності. Московська «плеть» була так само дошкульна, як польська нагайка, та тільки гнала українську націю не на шлях поступу і цивілізації, а в безодню темноти і застою. От цим то не диво, що свідомість національна і політична серед мас українського народу падає, що зв'язь його інтересів звужується до границі власної хати, власної громади, що розуміння державного устрою стається так само мітологічне, як релігія, як примітивне розуміння природи.

Та ось при кінці XVIII віку Польща падає, частина українського народу входить в склад однієї з великих європейських держав, в склад держави по зверхньому вигляді німецької, та зложеної з різних народів, переважно не-німецьких. Політичне значення цього факту де в чому перецінене нашими істориками — мабуть на те, щоб допекти полякам. Австрія наразі, через пів століття, ні в чому не поліпшила політичного становища нашого народу, не дала йому ані одної такої свободи, якої він не мав би і за часів Польщі, хоч би в формі привілеїв (напр. Ставропігія). Вона навіть не дала йому тривких підвалин прогресу в світі на національному ґрунті — на це треба було чекати аж до 1848 року. Те саме треба сказати й про соціальне значення захоплення Галичини Австрією. Це ще велике питання, чи мужик (селянин) зискав

щонебудь від опіки австрійських цісарів, від їх нераз гуманних, та майже завжди паперових патентів. Одне можна сказати: панщизняні тягарі, що давніше регулювалися звичаєм, не раз добровільними злагодами між паном і громадою, не раз були хвилево збільшувані, то знов зменшувались, тепер були списані і систематизовані так, що мужик міг надіятися їх збільшення, проти якого цісарські патенти були слабою охороною, але їх зменшення не міг надіятися в ніякому разі. Правда, мужик одержав дев'яту воду на кисіл правної охорони, та за це мусів давати рекрута й оплачувати бюрократичну машину, імпортовану, ворожу інтересам краю, здирливу і зарозумілу на свою нібито цивілізаторську місію. Досить прочитати описи подорожів по Галичині тодішніх німецьких учених і публіцистів, як Краттера, Гакета й ін., щоб переконатися, з якою погордою відносилися вони до людности, її способу життя і традицій. То ж не диво, що ті цивілізатори, касуючи наші монастирі, возами продавали жидам на завивання масла старі книги та рукописи, перетоплювали старі пам'ятки золотництва, марнували все те, чого вартости не вміли оцінити.

І дарма було б думати, що Галичина зискала щонебудь, чи то культурно через зближення до таких країв, як Чехія та Ракусія, чи економічно через зближення до великих центрів європейської торгівлі. Не забуваймо, що майже до самого 1848 року, а то й геть ще й поза той рік Австрія систематично душила і руйнувала в Галичині початки промислу і фабрик, так що в р. 1772 було їх у нас більше, ніж в 1848. Австрія свідомо спиняла розвій економічної самодіяльности в Галичині, щоб мати місце збуту для фабричних продуктів інших провінцій; на це давно вказують польські автори, та наші історики, заняті переважно питаннями національними, на цей бік справи не звертають уваги. В усякому разі важно те, що за 50 літ життя під «європейською» Австрією український народ, беручи загально, не зробив ані кроку вперед в цивілізації, не піднявся до зрозуміння того, хто він і які його інтереси, не вийшов поза глухе відчуження своєї кривди, поза глуху ненависть до своїх гнобителів-панів, мандаторів (це були на половину цісарські урядники!) та економів. Русини застелювали своїми трупами всі побоєвища австрійські в наполеонівських війнах — чи лишилися хоч одна згадка в народній пісні про ці війни? І якби не оповідання «Сави із Підгір'я», звіршоване Могилянським, то люди не ознайомлені зі спеціальною історією австрійської армії і поодиноких її полків, могли б і не знати, чи українці воювали в цих війнах. Що й інтелігенція руська, нечисленна, вбога, вихована по-бюрократичному, в цю пору або зрікалася своєї національності і робилася німцями та поляками, або хиталася в поглядах на суть своєї національності, не знаючи, куди похилитися, — це показав д. Коцюбський у своїй книжечці про Шашкевича, хоч його заввагам треба б більше систематичного порядку, та й сам матеріал тепер можна б значно поповнити новими даними.

Тільки з 1848 роком починається нова доба в житті галицької Русі; те, що було досі, це були в найліпшому разі проби відродження, були мрії, бажання, була потрохи й агітація. Тільки знесення панщини і надання політичної свободи дало можливість дійсного життя для нації, якої ядром були мужики. І ми бачимо, що й у історії народної свідомости цей рік становить епоху. Знесення панщини, війна з Копу-

том, похід москалів на Угорщину — це живі теми пісень й оповідають народних і досі. І ця свідомість народна від 1848 року вже не переривається, а, навпаки, дужчає, хоч, відомо, дуже помалу. Від того ж року починається й серед української інтелігенції ширшає духове життя, по десяти літах хитання та непевності чільна частина української інтелігенції вияснює собі питання про те, до якої національності їм належить; ще цілих 10 літ треба було до вияснення питання, що власне становить суть цієї народності і яку властиво ціль має русько-українське відродження; коли ще по 1848 році Зубрицький з погордою писав про «язык пастухов», до якого він не хоче знижувати своїх благородних уст, то молоді українці 70-их років признали власне цю «пастухов» т. є. мужиків, головною основою нації, проклямували голосно думку, що і язык, література і цивілізація не на що, а на те, щоб служити тим пастухам, допомогти їм здобути собі свободне людське життя нарівні з другими людьми, і що інакше всі ці гарні речі будуть пустою забавкою або мертвою мумією, а не чимось таким, що варте було б праці і заходів розумного чоловіка. Відтоді справа русько-українського відродження в Галичині стала твердо і безповоротно на ясній і широкій дорозі. Пристосування утилітарного принципу до всіх здобутків цивілізації змусило молоду інтелігенцію замість давнішого широкого стрибачого дилетанства сконцентрувати увагу на те, чого перш за все потрібно було народові, значить, і на просвіту народної нації, на пізнання економічного, соціального і духовного стану народу, на освідомлювання того народу в його національних, політичних і громадянських правах.

Можна сміло сказати, що всі оті ідеї і напрями були б на Галицькій Русі вирости й самі, без ніяких посторонніх впливів; та не менш певне й те, що при загальній слабосильності галицько-руського розуму на їх зріст потрібно б не 50, а зі 100 літ, як би не сильний вплив трьох фази, три ступені цих впливів, відповідні до розвитку українства в Росії. Перша фаза починається з 20-их років і тягнеться до початку 50-их. До Галичини доходять в тім часі писання Котляревського, Квітки, Максимовича й ін., їх мова подобається галичанам, їх твори перекладають, переробляють; талановитіші галичани пробують і собі скласти твори на подібну українських, та ніхто з них, з виїмком Шапкевича, та може ще Мухоморського (автора книжечки: «Способы быстро выучити читати» 1842 р.) не здає собі докладно справи з тою, для кого має служити ця література, яка має бути остаточно її метою. Народ робив панщину і був темний, духовенство руське в переважній масі було спольовізоване і жило в добрій приязні з мандаторами польських маєтків та іншими офіціалістами (див. Спомини о. Гладиловича з р. 1846, в Записках наук тов. ім. Шевченка), а хіба в декого з руських будилося почуття національної відрубності в першій лінії на той ненависти до поляків (головно під впливом писань Зубрицького «Rzecz dziejowa narodu ruskiego» 1839 і «Kronika miasta Lwowa». Та ані у Зубрицького, ані у Головацького, ані загалом ні в кого з русинів до 1848 року ми не знаходимо нічого, що б можна назвати виразно суспільно-політичною програмою, бо така програма можлива тільки там, де люди свідомі своєї духової і матеріальної сили, свідомі того, що можуть

щось зробити, що їх голос має у других якусь силу. Такої свідомості у жадного галицького русина до 1848 року не могло бути, і для того навіть найсмівливіша політична маніфестація, на яку здобувся галицький русин перед скасуванням панщини, памфлет Головацького «Zustände der Russinen», поза рекримінації та побожні бажання не підноситься до сформулювання якої-небудь програми діяльності русинів хоч би в найближчій будучині. З кожного рядка цього інтересного твору вісе на нас сумовите почуття, що автор його пише сам, думає сам, злиться сам і з усім тим навіть мусить критися, а в такому разі що ж і думати про якунебудь програму? І для кого? І з ким?

І 1848 рік не багато поправив діло. Правда, народна маса віддихнула свободніше, народна свідомість піднялася вище, та витворений попередніми літами поділ між мужиком й інтелігентним руською не зменшився. Характер усього руху, що не виріс на нашому ґрунті органічно, а зв'язався над Галичиною мов західний вихор, мав те до себе, що на Галицькій Русі витворив на якийсь час ілюзію якоїсь ерокатичної суспільності, ілюзію нації-попівства з прищипкою — мужицтвом. Ця ілюзія має в історії свою назву — святоюрства. Була це карикатура польської шляхетчини, польський шляхецький дух прищеплений на руську дичку; там шляхта вважала себе цілою нацією, а тут духовенство, котрому в 1848 році вдалося в Галичині відіграти певну роль. Ця ерокатична ілюзія по мимо всієї своєї дивовижності пережила у нас понад 20 літ і навіть досі не загинула до решти. Не диво, що і в 1848 р. і в найближчих по ньому роках ані з України, ані звідки інде не могли до нас дійти ніякі впливи, що були не до вподоби цій — бачилось, всевладній ерокатії, тій володарці над тлом і душею народу. Не диво, що до нас не дійшли ідеї Кирило-Методієвського братства, що ім'я Шевченка тільки раз, принагідно, згадане було на з'їзді руських «учених» 1848, а поезії його аж до 1859 р. не були в Галичині нікому відомі. В 50-их роках із творів другого геніяльного українця Гоголя тільки один «Тарас Бульба» прийнявся в Галичині, був перекладений, та й той не здобув собі ширшої популярності, лежав десятками літ на складі в Ставропігійській книгарні. В 50-их роках галичани пішли взад навіть поза літературну школу Котляревського, а то впр. теологічні та історичні трактати Малиновського та Петрушевича з погляду на мову, на живість та ясність викладу, а навіть на методичність і уклад цілості з Палінодією, з Треносом Смотрицького або з Апокрізісом Бронського!).

На Україні тим часом розвій ішов троха відмінною дорогою. Від часу Петрової реформи Росія ввійшла в більш безпосередні і живі зв'язки з найпоступовішими країнами Європи — Німеччиною, Голландією і Францією, ніж їх будь-коли мала Україна. Коли в XVIII віці на Україні помалу йшло і збільшувалося закріпощування і отемнювання широких мас народних, то українська інтелігенція, русифікуючися, все таки набирала рівночасно й європейської освіти і разом з тим поступових ідей. Часи Катерини II — часи галломанії, та разом з тим часи вольтеріанства і мартінізму, т. є. вільнодумства не тільки релігійного, а й соціального та політичного. І коли при Наполеоні французь-

зи зустрілися з росіянами на побоевищах, а далі 1812 р. зложили їм пам'ятну візиту в їх власній хаті, то найшли народ зовсім неподібний до свого, але генералів і полководців — майже таких самих французів, як і вони самі (згадаймо Чічагова, що вмер «англійським ворожачем», Баграціона, Ростопчина й ін.). Було б дуже немудро думати, що росіяни брали від французів тільки строї, манери, мову; брали й те, що більше, поруч смішного й гидкого брали чимало й здорового та світлого. В часі Наполеонівських війн, а може ще й перед ними прийшло до Росії вільномулярство з його чудернацькими обрядами, та живим почуттям міжнародної спільності людей зв'язаних одною гуманною ідеєю. Та поруч вільномулярських лож і в зв'язку з ними швидко постає думка про волю політичну, про основний перестрій внутрішній Росії, постає «Общество Соединенных Славян», а далі велика конспірація Пестеля, Рилєєва, Бестужева та Муравйова Апостола. Ті товариства і змови охоплювали широкі кола інтелігенції і находили особливо податливий ґрунт на Україні, найпаче лівобережній, де найбільше ще живі були традиції козацької автономії. Цікавим документом того, як амальгамувалися ті ідеї одні з другими і витворили особливий погляд на українську минувшину, є «Історія Русов», написана українцем Полетикою. Упадок конспірації 1825 р. і Миколайівська реакція не могли вбити того нового, європейського духа, прищепленого на російський ґрунт. Він проблискував у творах Грибоєдова, Пушкіна, Гоголя, Лермонтова, Іскандера-Герцена, в критиках Бєлінського, в наукових працях Боткіна, Грановського і товаришів кружка Станкевича, а 40-их роках ожив з новою силою в цілій плеяді великих письменників та поетів як Тургенєв, Гончаров, Григорович, Достоевський, Некрасов, за котрими пішли далі Толстой, Островський, Шедрін і ін. В діяльності цих великих письменників, особливо «людей сорокових років» треба мати на увазі не саму тільки літературну школу, але більш або менш укриту політичну думку, котра кермувала ними при виборі тем і напряду праці, котра піддала Тургенєву ідею «Записок охотника», ярко відбилася в Герценових Листах із-за границі, а остаточно повела Герцена, Огарьова, Бакуніна, а на положину й Тургенєва на життя за границею Росії. Правда, політичні ідеали у цих людей не ставилися і не формулювалися досить ясно, та за тими ідеалами особистої волі й гуманності були для них святі і дорогі над усіма

Цікаве явище. Коли давніше, від часів Катерини, в кожному гурті писателів і діячів російських між найпоступовішими бачимо родовитих українців (згадаймо Капніста — автора «Ябеди», Каразина — засновника Харківського Університету, повістярів Погорільського і Наріжного, поета Гнідича, а нарешті Гоголя), то між плеядою російських писателів 40-их років видніших українців немає. Натомість ціла плеяда українських письменників і діячів (без огляду на те, чи вони пишуть по-українськи чи по-російськи) формується довкола Шевченка і служить місцевим українським справам (найдемо там і великороса Срезневського). І серед цієї групи будиться думка політична і знаходить вираз у програмі Кирило-Методіївського братства. Цікаво, що в порівнянні до думок російських лібералів і радикалів думки братчиків про волю людини, особливо про визвіл кріпаків були не менше радикальні і виразні, та поруч цього ми знаходимо тут далеко

виразнішу думку політичну про волю національності і про федеральний зв'язок усієї Слов'янщини, думку подібну до тої, яку в 1848 р. піднімав на слов'янському з'їзді в Празі Бакунін, та від якої і сам він і інші радикали російські в пізніших роках геть відбігли. Правда, цей перший пробіск широкої саме свідомості мусіли українці відплатити дуже тяжко і урядові репресії не тільки заглушили дальший розвій думок братчиків на довгі літа, але, що сумніше, у самих братчиків, навіть таких, як Костомаров, викликали певну внутрішню реакцію, так, що думки ті в значній мірі залишилися в сфері теорії і не зробилися живою народною програмою українського народу або хоч би тільки невеличкої меншости української інтелігенції. От тим то й на Галичину вони не мали впливу безпосереднього і то власне в ту пору, коли тут люди мусіли оглядатися за програмою національною.

Та проте думки Кирило-Методіївського Братства мали вплив на Галичину і то вплив великий, хоч більше як на 10 років спізнений. Вони дійшли до нас в тій формі, яку їм дав у своїх творах Шевченко, в формі поетичній і, що ще гірше, разом з такими творами Шевченка, де виказувалися думки відмінні, менше повні і менше ясні. Правда, майже рівночасно з творами Шевченка до нас дійшли й інші, пізніші писання братчиків: історичні монографії Костомарова, Записки о Южной Руси Куліша, Основа, твори Марка Вовчка. Та основні думки КМБ, в тих писаннях хоч були, без сумніву, але були сховані доволі глибоко, а що найгірше, політичні думки КМБ в них зовсім не виказувалися, а й соціальні думки, особливо по фактичному скасуванні кріпацтва, виходили на якусь не дуже виразну філантропію, починалися і кінчалися словами Шевченка: «Обніміте ж, брати мої, найменшого брата». Слова гарні, коли в них вложити свідомість цілої програми праці для добра того найменшого брата, та без такої свідомості зовсім пуста фраза.

Ідеї КМБ, проціджені крізь твори Шевченка, Основу та пізніші белетристичні, історичні та етнографічні писання братчиків — оце зміст цієї другої фази впливу української інтелігенції на галицьку, що характеризує у нас 60-ті роки й дала початок партії народовців у Галичині. Рушієм українського впливу в Галичині в ту пору був Куліш, людина великої спосібности, великої праці і заслуги, та не тверда власне у тому, чого найбільше треба було для галичан в поглядах на суть національності і на суть цивілізації. Особисті вподоби дуже часто заміняли у нього програмові справи, абстрактні думки спонукували його забувати про живих людей і їх живі потреби. Доктринер з виглядом реального політика, дилетант-поет з виглядом практичного діяча, дилетант учений з величезним самолюбством — був Куліш менш усього спосібний до провадження таких примітивних, у всякому розумі запізнених людей, якими були інтелігентні галичани. От тим то й не диво, що у взаєминах з Галичиною він не здобув нічого крім довгого ряду розчарувань, а те, що за той час успів передати галичанам із свого ідейного арсеналу, остаточно ті ж самі галичани обернули проти нього самого. Та проте ця фаза принесла й деякі і то немаловажні користі для галичан, посунула розвій галицько-руської інтелігенції значно наперед. Уже одно те, що вона безповоротно рішила перемогу на родної мови над старим галицьким макаронізмом, що значні ряди

світської інтелігенції привернула до українсько-руської національності і цим зробила значний матеріальний підри в аристократичній святоюрській ілюзії. Та поза тими основними фактами не бракувало й інших: молода інтелігенція, власне йдучи з покликком Шевченка, почала сая чи так вияснювати собі програму діяльності, вияснювати свої відносини до святоюрства, до поляків, до власного народу і його потреб. Було в тих пробах чимало непевноти, хитання, та «безпрограмовості», як колись називав її Е. Левицький, та було дещо й такого, що не хиталося і не похитнується так швидко, що лягло в основі й дальшого розвитку. Безсторонній історик мусить це признати, хоча 60-ті роки нашого розвою ждуть ще і довго ждатимуть на свого історика.

«Основа» і ті українофільські видання, що групувалися довкола неї в Росії за своїми ідеями були запізнені о півтора десятка літ, їм треба було появилися в 40-их роках. Тоді, коли вони появилися, російська а з нею разом і чільна українська інтелігенція пішла вже значно наперед і з погляду на ідеї і з погляду на літературну школу. Не диво, що «Основа» могла бути національним «откровенієм» для Галичини, але не була ним для України, не збудила в ній такого ентузіазму, якби треба було надіятися і швидко впала. Те, що наступило по її упадку, належить до найсумніших сторінок в історії нашого національного розвою. Провідна частина української інтелігенції, особливо молодіж, разом з молодіжжю російською, рвалася наперед до ширшої політичної діяльності, переходила різні фази соціалізму, бунтарства, ходження між народ, пропаганди і політичної революції, а за той час старші покоління українців, навіть бувші братчики КМБ, ідейно йшли взад та взагалі поки не дійшли до ідей безполітичної культури та абстрактного українофільства.

Роки 70-ті і 80-ті в історії української свідомості були і назавжди лишаться часом переважного впливу М. П. Драгоманова. Для тих 20-ти літ він є характеристикою, хоч, звісно, вплив його праці і думок триватиме далеко довше і ввійде в великій частині як основа всякої будучої програми роботи на українському ґрунті. Натура виїмково суцільна, многостороння та енергічна, він пройшовши в молодих літах цю ідейну школу, яку проходила російська молодіж від Белінського до «Колокола», вчасно почав шукати для себе практичної діяльності такої, яка б лучила в собі ці поступові ідеї з національним українським ґрунтом. При російських порядках таке шукання мусіло довести до трагічного кінця. Всією душею поступовий європеець, чоловік, якого нпр. бомбардування Парижу зворушило до гірких сліз, Драгоманов був заразом ширим українцем, що відчував вельми живо свій кровний зв'язок з Україною, знав її всю від краю до краю, любив її не як абстрактцію, не як термін географічний, не як ефектний пошук в романі Кулішівського «від Кубані до Есмані», а любив у її конкретних життєвих проявах, любив її народ, починаючи від своїх полтавців, а закінчуючи «пораненим братом», бідним, занедбаним угорським русином. В особі Драгоманова побачили ми, побачила Європа перший раз новий тип — свідомого європейця і не менше свідомого українця. Можна сказати, що головна частина писань Драгоманова, а особливо його знамениті критично-публіцистичні статті, так як «Историческая Поль-

ша і великорусская демократия», «Вільна спілка», «Чудацькі думки». «Листи на наддніпрянську Україну» були не чим, як мотивуванням. вияснюванням цієї синтези — свідомого, поступового європейства і разом з цим свідомого українства. Здобутком тих його праць був рух української молоді в 70-тих і 80-тих роках, а остаточно постанову русько-української радикальної партії.

Для того, хто колись займатиметься оцінкою діяльності Драгоманова, буде інтересно прослідити повільну та консеквентну еволюцію його поглядів на українську національну самостійність. Як письменник політичний і критик Драгоманов виступив з гаслом: література великоруська для великоросів, українська для українців, а російська — спільна інелігентним верствам обох націй. В основі цієї думки багато правди, та толкуючи її як категоричний імператив доходить до абсурдів. От тим то Драгоманов з часом, під впливом нових фактів, звільна обмежував її з одного боку на боротьбу проти усякої національної ексклюзивності, проти ширення національної ненависті і шовінізму, а з другого боку признавав, що інтелігентна література в українській мові залежить від натуральної еволюції української нації і мусить постати тоді, коли в ній настане потреба (як ось тепер у Галичині), та поки що основою літературної діяльності свідомих українців повинна бути література популярна, конечна для просвіти українських народних мас.

Аналогічну еволюцію переходили думки Драгоманова також щодо питання про політичну самостійність України. В 70-их, ба і в 90-их роках, він гарячо протестував проти тих, хто закидав російським українцям політичний сепаратизм, протестував проти «Моск. Вѣдомостей». Каткова так само, як і проти українського сепаратизму з австрофільською закраскою ширеного львівською «Правдою» О. Барвінського. Він дорожив державною цілістю Росії, вбачаючи в ній сильне заборолу проти пангерманського, та з другого боку бажав такого внутрішнього перестрою Росії, який би відповідав його європейським ідеям про права людини, про самоуправу корпорацій, громад, кантонів. Виходячи з принципу утилітарності, він в проєкті всеросійської політичної програми «Вільна спілка» не клав надто великої ваги на національність, а більшу увагу на культурні й економічні потреби громад і територій. В «Чудацьких думках», і «Листах на Наддніпрянську Україну» він і тут поробив значні концесії розбудженому напором національного почуття: коли почуття це стане силою, то воно здобуде собі стільки політичного ґрунту, скільки зможе, політична самостійність стане тоді питанням часу [...]

Великий, елементарний вплив думок Драгоманова найліпше видно на таких людях, які на словах від нього відхрепчуться, вважають його репрезентантом застарілих доктрин, а себе далеко поступовішими і консеквентнішими від нього. До таких належать «русько-українські» соціал-демократи та «консеквентні» марксисты. Їх змагання — погодити космополітичні доктрини соціальної демократії з українським націоналізмом, марксистський «матеріалістичний світогляд» з даними української історії — це вельми займаючий образ ферментації, яку викликали у нас думки пропаговані Драгомановим. Бо ж не забуваймо, що й соціалістами ці люди поробилися в значній мірі під

впливом Драгоманова, і українського націоналізму насадилися крім Шевченка головню з його писань.

В останніх роках вийшли дві брошури, яких автори займаються українським національним питанням з погляду доктрин соціальної демократії. Одна брошура написана по-російськи, видана в Липську, і присвячена автором «другому з'їздові русько-української радикальної партії», має титул «О безвыходности украинского социализма», друга ж написана членом цієї самої русько-української радикальної партії Юліаном Бачинським, має титул „Ukraina irredenta“ (по опираючися на даних економічного розвою і соціал-демократичним толкованню тих даних, доказує з незвичайним жаром, що українська нація не існує, не може і не повинна існувати, що всі заходи українців і націоналістів, щоб її витворити — пуста і з поступового погляду шкідлива, ретроградна забавка. Ю. Бачинський, опираючися на тих сучасних даних і на тій самій філософії, доказує, що Україна не тільки існує, але мусить швидше чи пізніше стати самостійною державою, витворити свою літературу і штуку, зукраїніти всі різномодні елементи на своїй території, а бодай скупити їх довкола спеціальних українських інтересів економічних. Після автора «Безвыходности» український народ нічого так гаряче не бажає, як зіллється з московською просвіти: після Ю. Бачинського, по виборенню політичної волі власне Україна буде найбільшим ворогом єдності з Росією, бо її економічні інтереси будуть на цій єдності найбільше терпіти; за то Польща, що нині явно і тайно рветься геть від Росії, тоді в ім'я економічних інтересів буде головною підпорою російської єдності і російського централізму. Як бачимо, вийшовши з одної і тої самої точки і йдучи одною стежкою, оба автори розійшлися в діаметрально протилежні напрями і дійшли до зовсім протилежних висновків: що у одного біле, те у другого чорне й навпаки.

Я не буду тут докопуватися причини цієї суперечности; може ще прийде коли нагода до докладнішої розмови на ту тему. Тут тільки завважу загально, що така повна і ярка суперечність у здобутках досягнених при однаковій методі праці і спільній вихідній точці позитивний погляд на ці доктрини і ті методи, що доводять до таких суперечних здобутків. А покищо скажу кілька слів про саму брошуру Ю. Бачинського. Брошура написана з безперечним талантом і свідчить про те, що автор чимало думав, не од одного й думався, хоча думаний його більш абстрактно-логічне, ніж еволюційно-історичне. Він щаз з них сміло висновувати прості висновки: історик-еволюціоніст знає добре, що ніяких простих фактів нема, що кожен факт — це здобуток неозначеного числа інших фактів і всякий висновок з минулих фактів на будучі факти є заключування з мало відомого на менше відоме.

Коли вірити авторові, то метою його праці було (див. стор. 120 до 123) «подати властиву причину еміграції і відслонити будучність, яка где українську націю». Для цієї цілі він мусів «насамперед розслідувати фактичний стан теперішньої України і віднайти дорогу, по якій

підє її дальший розвій». В одній половині автор виповнив своє завдання — припускаю, що дуже добре. Це є власне та половина, що відкриває будучину України й дороги, якими підє її розвій. Припускаю, що ця часть авторової праці виповнена дуже добре; мені особисто вона дуже подобається, бо на лихо собі я не можу тут ані крихітки нічого сконструювати. Будучину України, Польщі, Росії, Австрії і т. д. автор знає дуже добре, та за це минувшину і теперішній стан тих країв знає далеко слабше, а то й зовсім слабо. Коли в автора є претенсія, що він виконав і першу частину свого завдання, т. е. пізнання фактичного стану України, а навіть пізнання того явища, про яке він узв'язав говорити, т. е. галицько-руської еміграції, то він дуже помиляється. Над еміграцією він навіть не застановляється ближче, це для нього «простий факт», який значить не більше й не менше, як те, що наш «мужик упав, спролетаризувався і не маючи у себе дома захисту, тікає далеко в чужі світи». Як же ж далеко цим словам до фактичної правди! Правда, якась частина мужиків-пролетарів в 1893 році бігла до Росії, та це був тільки один момент в історії нашої еміграції і то момент без тривалих наслідків. А загалом, можна сказати, що мужик-пролетар як деінде, так й у нас майже не емігрує, а емігрує середній або і заможніший трохи господар, не такий, що вже немає захисту вдома, а такий, що ще його має, але рівночасно має дітей і бажає забезпечити їм крашу долю. Автор дивиться — знов абстрактно-логічним способом на галицьку еміграцію, як на щось таке, що є тільки в Галичині і чому немає аналогії у других краях, де емігрує зарівно мужик як і фабричний робітник, ремісник, купець, інтелігент. Автор без ніякого майже застереження оперує соціалдемократичними термінами «буржуазія», «пролетарія», так немов би ці соціальні типи в Галичині виступали так часто, як у Марксовім «Капіталі». За проводом Енгельса та Кавцького автор викладає «матеріалістичний світогляд», в якому знаходяться готові форми для вияснення найскладніших явищ історичних; національ-це витвір буржуазії, національність — це витвір буржуазії, національ-на держава — це витвір буржуазії, і т. д. А все це залежить від форми продукції, є тільки її виразом. Бодай то мати такий делікатний світогляд! Кілька формулок — і чоловік кований на всі чотири ноги, попросту бери та й мудрість ложною черпай. А що найцінніше, так це те, що при помочі свого світогляду вся будучина відкрита перед тобою мов на долоні. Приємно поговорити з таким чоловіком. Тільки не треба занадто запускатися з ним у історичні та статистичні дискусії, а то нема-нема, та й почувеш від нього такі твердження, як те, що «хронічний голод розбив у Росії мужицтво» (стор. 64), або що галузі роз-Польща, Московщина і Україна, «плекають як раз одні й ті самі галузі продукції, а до того продукція їх не стоїть на однаковій ступені розвитку, найсильніше розвинений промисл польський... найслабше український» (стор. 73). Не бійтеся, автор ані словом не заікнувся, які це ті «одні і ті самі галузі промислу» плекає Конгресівка, Московщина і Україна; для нього досить сконстатувати «простий факт», хоча би цей простий факт був і простою нісенітницею. Адже ж цукроварство, такмогутньо розвинуте на Україні, що може рівнятися з передовими цукроварняними країнами в західній Європі, не стоїть так високо ані в Конгресівці, ані в центральній Росії власне для того, що український

грунт і клімат йому сприяє, а в тамтих краях ні. Так само Конгресівка і Московщина не можуть конкурувати з Україною на полі шовководства, добування кам'яного вугілля, рибних промислів, годівлі тонкорунних овець і суконництва; це останнє покищо переважає ще в Конгресівці завдяки німецьким капіталам, та нема ніякого сумніву, що Україна (беручи цей термін географічно) переможе в конкуренційній боротьбі, бо має до цього більші шанси в своєму кліматі, в багатстві і доброті кам'яного вугілля і безмірних степах пригожих для випасу величезних стад овець. Як бачимо «промисл» так само, як і все інше в економічному житті, не є «простим фактом», а вимагає детального досліджу, поки можна щось сказати про «дороги, якими піде його розвиток».

Я не думаю входити в подрібний розбір брошури Ю. Бачинського. Для мене вона важлива як факт нашого політичного життя, як прояв національного почуття і національної свідомості, хоч прояв цей і прибраний на разі в доктринерську тогу. Будь-що-будь, є це перша на галицько-руським ґрунті спроба синтезу певних поглядів і наукового обґрунтування того, що автор відчув як потребу свого розуму і своєї душі. Може прогрішуся проти матеріалістичного світогляду, коли скажу, що такі потреби так само як і потреби життя матеріального породжують великі історичні події. А раз відчута буде — у кого з національних, у кого з економічних причин — потреба політичної самостійності України, то справа ця ввійде на порядок дня політичного життя Європи і не зійде з нього, поки не здійсниться [...]

Власне для того, що вважаю брошуру Ю. Бачинського більше проявом національної свідомості української, ніж науковим викладом порушених в ній питань, я й пробував у предмові вступі до її обговорення подати від себе коротенький і певно недостаточний нарис еволюції нашої національної свідомості, особливо в Галичині [...]

ІВАН ФРАНКО

Іван Франко — великий український поет і вчений, громадський діяч. Навана праця — це рецензія на книгу Юліана Бачинського «Україна ігредента». Вперше надрукована у львівському журналі «Життя і слово» (1895. Т. IV. С. 471-483). Відстоюється потреба політичної незалежності України.

ІВАН ФРАНКО

ПОЗА МЕЖАМИ МОЖЛИВОГО

Коли підходимо здалека до високих гір, наїжених голими, стрімкими скалами, увінчаних ледівцями мов гладкими скляними стінами, то мимовільно в нашій душі зринає жах і гомонить думка: «Там вийти! Стати на онтій ледяній иглі — ні, це неможливо!»

Коли європейці почали на руїнах давньої Німеччини віднаходити глиняні цегли, вази та циліндри, покриті клиновими написами, і побачили, що це написи уложені незвідними їм характеристиками, по незвідній системі (чи то азбучне письмо, чи силабичне, чи ідеографічне?) і на незвідній давню вимерлій мові, то по довгих даремних пробах вирішили, що відчитання цього письма — річ неможлива.

Коли простому чоловікові скажете, що сонце віддалене від землі 20 мільйонів миль і що промінь світла в одній секунді пробігає 40 000 миль, то він, коли схоче бути щирим з вами, витріщить на вас очі і запитає:

«А хіба Ви були на сонці? Хіба Ви їздили на світлянім промені? То неможливо, щоб ви могли це знати!»

Чи маємо пригадувати з історії ті моменти, де погляд на межі можливого і неможливого доводив людей до комічних або трагічних конфліктів? Грецькі філософи елеати рядом субтельних розумувань доказували неможливість усього руху. Французький історик і політик Тьєр доказував неможливість руху парової машини. Католицька церква часів гуманізму і реформації в'язницею, тортурами і кострами боронила погляду на неможливість кулястої форми землі, існування антиподів і існування інших світів, заселених розумними істотами. А протек досвід показав і показує щодень, що всі ті неможливості — фальшиві, фікційні, виплоти чи то старої на віру повторюваної традиції, чи то суб'єктивного стану даного чоловіка, чи вкінці недотепності та не досконалості наших змислів, доки їх не окрилює критичний розум, опертий на детальний вивчення і порівнянні фактів і явищ.

Ціла історія нашої цивілізації, матеріальне відсування, віддалявання, як поступенне, систематичне і ненастанне відсування нацим предкам, на границь неможливого. Те, що було неможливе нашим предкам, від чого їх руки і їх думки відскакували як від скляної гори, це для нас показується зовсім можливим і навіть згладно легким до виконання. В світі передових борців нашого часу можна навпаки завважити декілька певне перецінення людських сил і здібностей, певну віру в те, що границь можливості загалом нема ніяких, що все безмежне поле незвідного, невислідженого, неясного і загадкового досі для нас, це не ніяка скляна гора, ніяка неможливість, а тільки величезний невіджджений досі степ, який жде тільки смілих душ і бистрих очей, щоб по-

Та з другого боку бачимо явища зовсім протилежного характеру. Пробуйте ви так званому «здоровому хлопському розумові» виторгувати, що відьма не може літати на кочерзі, не може перекидатися в собаку, не може дойти жаб і ящірок. Він може буде притакувати вам, може буде й сам сміятися з такої віри, але проте в душі буде твердо переконаний, що якби на Юрія опівночі знайшов відьму на обійсті і вдарив її батоном або уздечкою, то рано з того батога або з тої уздечки потече молоко.

Пробуйте ви доказувати йому, що з нічого не може бути нічого, що матерія не може постати з нематерії, а організм не може безпосередньо постати з неорганічного тіла, — він буде на вас дивитися як на еретика і скаже вам з найбільшою певністю і не піддаючись ніяким труднощам питання, що це за дурість!

Значить — простий хлопський розум не може бути ніяким критерієм в питанні про межі можливого й неможливого так як і загальний у жадному питанню, що вимагає дрібнішого досліду й ширшої критики. Та це вже звісна людська слабкість, яку давно і влучно схарактеризував Спенсер у методичній пропедевтиці соціології, що хоча ми в справах математики, фізики, медицини та астрономії «простому хлопському розумові» не признаємо ніякої компетенції, а вимагаємо фахового знання, то в справах суспільного життя, політики, соціології дуже часто покликуємо цей «простий хлопський розум» як свідка або навіть як суддю. Ми не міркуємо, що цей розум ані простий, ані кривий, ані не здоровий, бо він властиво здобуток тисячних генерацій і розумових течій; не раз дуже хворих і уломних.

Не знаєм і не будем знати.

Я не буду вдаватися в деталі цієї суперечки поміж «Ділом» і «Молодою Україною», з одного, а чернівецькою «Буковиною», з другого боку. Завважу тільки, що хоч би аргументи двох перших і не переконали кожного, то проте контраргументація «Буковини» основанийна в багаті арсеналі «простого хлопського розуму», блискучо доказала повну незгоду і недостаточність цього арсеналу для рішення таких широких і складованих питань. Ми далекі від того, щоб за цю аргументацію наклепати небесні громи на голови бідних публіцистів «Буковини» — вони в простоті духа і по ширості сказали, що знали, — але вважаємо цей випадок доброю наукою для цих публіцистів, що всякі такі появи треба обговорювати обережно і з відповідно широким поглядом на річ; що становище холодного і практичного політика часом буває як раз не холодне і не практичне і що всяке теоретизування, а особливо публіцистичне, має значення тільки тоді, коли являється висловом, виясненням тих інтересів, тих почувань, течій, які наклонились або наклонюються в суспільстві і без найтіснішого контакту з життям те розумування робиться сірою, безплідною доктриною, що в деяких випадках (коли доктринар дістане в руки силу впливу) може принести чужорідну шкоду.

Хоч і як несерйозно ставлять питання ці люди, та проте, що й за варта дискусії. Економічне питання таке важке, таке основне, що й при справі політичної самостійности всякого народу не то, що поминути його не можна, але треба класти його як вихідну точку. Аджеж уся соціяльна боротьба наших часів у головній мірі (не виключно!) зводиться на усунення економічного визиску в усякій формі. Та поставивши питання так, ми відразу бачимо перед собою просту і ясну перспективу. Адже змагання до усунення економічного визиску вивисить eo ipso (тим самим) бути змаганням до усунення визиску чужих, а по своїх чи чужих, а в разі даного вибору певно насамперед чужих, як у тим своїх. А що значить політична несамостійність якоїсь нації, як у останній лінії такий її стан, що вона мусить без опору дати визискувати себе іншій нації, мусить віддавати часті здобутків своїй праці на цілі, які з її розвоєм і безпекою не мають нічого спільного? Значить,

жолудкові ідеї, тобто національно-економічні питання самі собою, з залізною консеквенцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності, а в противнім разі розкривають перед нею неминучу перспективу економічного невільництва, занепадіння, пауперизації, культурного застою й упадку. Правда, наші (і не наші) прихильники здорового хляпського розуму не ставлять цього питання так широко. Усунення всякого визиску — це ж утопія, це неможливість Головна річ — удержання політичного і соціального спокою, при якому б без перешкоди могла функціонувати та драбина, по якій одні йдуть угору, а другі в долину. Іншими словами: «Не викликайте маєтків, а там, коли ми будемо матися добре і садові, і добуватися їм, то й цілій нації буде ліпше. Аджеж коли забезпечений я, мій сусід, другий, десятий, сотий, то це, значить, забезпечена така то частина нації. Економічний прогрес у тім і лежить, щоб та частина нації була чим раз більша й більша і щоб її забезпечення було чим раз ширше й триватиме». Розуміється, так ясно ці панове матися добре і садові, і добуватися їм, то виразно було б видно їх клясовий і хатній егоїзм, їх нехоть до всякої боротьби, до всякого ідеального (отже й національного) змагання, коли воно має бути важким здобуванням, а не влітати в руки готове, так як мітичний печений голубець в рот. Розуміється, соціолог мусить і егоїзмові признати певне і то досить широке управління в ряді факторів, що дають розвій народу; але цей егоїзм не повинен бути густою хмарою, що закриває сонце, не повинен бути розбратом з ідеєю загального прогресу, бо в такому разі він робиться не позитивним фактором, а ворогом, з яким усі чесніші елементи мусять боротися. Соціальна динаміка нашого часу показує, що збагачення одиниць стоїть звичайно в простій пропорції до зубожіння народної маси, а число збагачених одиниць стоїть у простій пропорції до числа зубожілих. Чим більше багатів у центрі, тим більше бідності довкола; чим більше нагромадження багатства в одних руках, тим більше протистори займає зубожіння мас. Соціальний спокій, це найкраща гарантія для п'явок — висисати їх жертви. Що з погляду ширших, навіть чисто економічних інтересів нації ані такий економічний прогрес, ані такий соціальний супокій не пожадані, — цього не треба б доказувати. Що великі соціальні п'явки, насавшись хоч і до надлюдських розмірів, можуть навіть пальцем не кивнути для добра тої нації, якої соками вони наситилися, це доказують нам приклади наших домашніх Карятоненків, Терещенків і братії їх.

Далеко вище від цього егоїстично-матеріалістичного погляду треба поставити той, який пок. Драгоманов так завзято критикував і осуджував під назвою «неполітичної культури». Ця назва не зовсім добре характеризує річ, бо ж само поняття «культури» містить у собі так багато політичних чинників (плекання мови, письменства, школи, народної освіти і т. ін.), що неполітична культура, це *contradictio in adjecto*. Та я маю на думці той напрям думок, це *contradictio in adjecto* такими більше менше фразами: «Плекаймо рідну мову, письменство, освіту, науку, підносим національну свідомість серед народу, а в політику, себто в активну політику, не мішаймося». Для зрозуміння і відповідного оцінення цієї течії треба додати, що вона постанала на ґрунті

політично несвобіднім, де участь в активній політиці eo ipso (тим самим) значила участь у нелегальних змаганнях. У Галичині, де участь у активній політиці кожному горожанинові не тільки дозволена, але навіть наказана законами, такого напрямку не було й не могло бути. Там, де він був, а почасти й досі, він не був якоюсь свідомою програмою на завсіді, але хіба висловом фактичних відносин: політичної самовлади з одного і політичної безправності з другого боку. От тим то критика пок. Драгоманова супроти цього напрямку була лише початком справедлива, наскільки вона вдарила на загальну апатію і зневіру в успіх національної української справи, що крилися під цим окликом. Бо ж годі заперечити, що відповідно ведена просвіта, літературна і загальнокультурна робота навіть без мішання українців у активну політику могла б була з часом здобути українству певне, хоч і маленьке політичне значення, а всі такі, зразу чисті ідейні, ідеалістичні рухи, переходячи в маси, мають те до себе, що захоплюють чим раз більше життєвих — педагогічних, економічних і політичних інтересів, витягають людей на чим раз ширшу арену боротьби. Воюючи зі самим поняттям «неполітичної культури» пок. Драгоманов не вдавався в аналіз того, як треба би вести культурну працю, щоб вона навіть у мінімальних межах давала живі плоди, а не була пустим аматорством і страгою часу, — не пробував аналізувати, відки взялася і знехота до українства, що породила й сам оклик «неполітичної культури». Докладний аналіз був би показав Драгоманову, що в значній мірі і сам він був цьому винен, що голошені ним у початку 70-их років доктрини в дальшому розвитку дали цю консеквенцію. Бо ж пригадаймо, що головною характеристикою політичних поглядів Драгоманова в його київський період було переконання про конечність міститися українству і політично і літературно — під одним дахом з російством. Українська література — популярна, для домашнього вжитку: все, що понад те, повинні українці за приміром Гоголя й Костомарова писати по-російськи, наповнюючи здобутками свого духа спільну всеросійську скарбницю. Ті самі думки пробував Драгоманов з властивою йому силою й категоричністю ширити і в Галичині, та тут вони зустріли рішучий відпір навіть з боку таких прихильних до Драгоманова людей, як В. Навроцький (див. його реферати з праць Драгоманова в «Правді» 1874—76 рр.). Не багато змодифікував він ці думки й тоді, коли російські порядки змусили його шукати захисту для вільного українського слова за границею. Правда в «Переднім Слові» до «Громади» він начеркнув етнографічні межі української нації, а в своїх багатоцих фольклорних працях раз у раз зводив річ на значення і становище українського народу як самостійної нації в розвитку духовних зв'язків між Заходом і Сходом, між Півднем і Північчю. Але в його політичних писаннях українці завсіді тільки піддані росіяни і такими повинні бути й надалі. Він силкувався навіть міцніше зв'язати українців з росіянами боротьбою зі спільним ворогом — абсолютизмом, а в своїх програмових нарисах, особливо в «Вільній спільці» дав зразок зовсім безнаціональної російської федерації, кладучи в основу тої самий територіальний поділ, котрого недостаточність для Австрії він ясно розумів ще в 1875 році. Проти думки про український сепаратизм

не тільки про *preterito*, а й про *futuro* *, він не переставав протестувати до кінця життя. Одним словом, глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі обидва попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою. І навпаки, не маючи в душі цього національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійським морі, а ті, що лишілися на своєму ґрунті, попадали в зневіру і апатію. Для нас тепер не до крайніх консеквенцій також на політичному полі, був головною трагедією в життю Драгоманова, був причиною безплідності його політичних змагань, бо ж теоріями про басейни рік і про сфери економічних інтересів не загриєш людей до політичної діяльності.

Варто взагалі звернути увагу на ту характерну зміну, яка в кінці XIX в. знайшла в розумінні движучих сил у історії людства. Особливо останнє десятиліття XIX в. можна назвати епохою реакції проти одного стороннього Марксовського економічного матеріялізму чи фаталізму. Для Маркса і його прихильників історія людської цивілізації, то була літорослі з пня, виростили і соціальні і політичні форми суспільності, і її уподобання, наукові поняття, етичні і всякі інші ідеали. В останніх роках обернено питання другим кінцем. Що гонить чоловіка до продукції, до витворювання економічних дбр? Чи самі тільки потреби, яких бажає собі заспокоєння. Продукція, невпинна і чимраз інтенсивніша культурна праця — це вплив потреб і ідеалів суспільності. Тільки там, де ті ідеали живі, розвиваються і пнуться чимраз вище, маємо й прогресивну і чимраз інтенсивнішу матеріальну продукцію. Де нема росту, розвитку, боротьби і конкуренції в сфері ідеалів, там і продукція попадає в китайський застій.

Коли ж ідеал — життя індивідуального — треба признати головним двигачем у сфері матеріальної продукції, тим, що попирає людей до відкриття, пошукувань, надсильної праці, служби, спілок і т. д., то не менше, а ще більше значення має ідеал у сфері суспільного й політичного життя. А тут синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного нічим не в'язаного і не обмежаного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою нації. Все, що йде поза рами нації, це або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді б прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хвосськими фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації. Може бути, що колись надійде пора консолідування якихсь вольних міжнародних союзів для досягнення вищих міжнародних цілей. Але це може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів. А поки що треба нам із чеським поетом стояти на тому:

* Про сучасне й про майбутнє.

У зорях небесних великий закон
Написаний, золотилитий,
Закон над закони: свій рідний край
Над все ти повинен любити.

(Із «Космічних пісень» Яна Неруди)

Усякий ідеал — це синтеза бажань, потреб і змагань близьких, практично легших, і трудніших до досягнення і бажань та змагань далеких, таких, що на око лежать поза межами можливого. Mit einem Stich ins Unmögliche (одним поривом у неможливе) — як каже Чемберлен — ось чим відрізняються культурні ідеали і пориви європейської цивілізації. Що такі ідеали можуть поставати, можуть запалювати серця ширших кругів людей, вести тих людей до найбільших зусиль, до найтяжчих жертв, додавати їм сили в найстрашніших муках і терпіннях, це лежить мабуть у крові індоарійської раси і тільки її одної; серед інших рас ми того явища не зустрічаємо.

Ідеал національної самостійності в усякому погляді, культурнім і політичним, лежить для нас покищо, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячі стежки, які ведуть до його здійснення, лежать просто таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості цього ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підємо інші стежки. Виплоджені т. зв. матеріялістичним світоглядом фаталізм, який твердив, що певні (соціальні, а разом з тим і політичні) ідеали мусять бути досягнені самою «імманентною» силою розвою продукційних відносин, без огляду на те, чи ми схочемо задля цього кивнути пальцем, чи ні, належать сьогодні до категорії таких самих забобів, як віра у відьми, в нечисте місце і фєральні дні. Ми мусимо серцем почувати свій ідеал і мусимо розумом усвідомлювати собі його, інакше він не буде існувати засобів, щоб наближуватись до нього, інакше він не буде матеріальним і ніякий містичний фаталізм не створить його там, а розвіє матеріальних відносин перший потопче і роздавить нас як сліпа машина.

ІВАН ФРАНКО

Наведена праця є передруком публікації з «Літературно-наукового Вісника» (1900. Кн. 10).

МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ

(1873—1924)

САМОСТІЙНА УКРАЇНА

Кінець XIX віку визначився явищами, що характеризують новий зворот в історії людськості. Ці явища свідчать про те, що п'ятий акт великої історичної трагедії, званої «боротьбою націй», вже почався і закінчення наближається. Ці явища — це збройні повстання поневолених націй проти націй гнобителів. На наших очах відбулися криваві повстання вірмен, кретьян-греків, кубанців і нарешті боєрів. Коли ще поглянути на цю більше чи менше гостру боротьбу — у її перших фазах — яку провадять зрабовані народи Австрії, Росії та Туреччини проти націй-панів, на той смертельний антагонізм, який існує поміж німцями й французами, англичанами й росіянами. коли зважити, яку страшну масу регулярно війська утримують ворожі поміж себе нації, то стане зовсім очевидним, що всесвітнє національне питання вже зовсім достигло, хоч і далеко стоїть від необхідного, дійсного та справедливого розв'язання. Проте шлях до розв'язки єдино можливий, певний і корисний показали нації, що вже повстали проти чужого панування, у якій формі зверхництва воно не виявлялося б, і цей шлях суперечить Гаазькій конференції.

Ми визнаємо, що наш нарід теж перебуває у становищі зрабованої нації.

Отже, коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче виявитись у формі незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного державного змісту може дати своїм членам нічим необмежену змогу всестороннього духового розвитку й осягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишний розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності є метою — тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність є головною передумовою існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнародних відносин.

Отже, виникає питання, чи визволення національне можливе для нас?

П'ятий акт драми ще не наступив для нашої нації: вона переживає ще й досі довгий і важкий антракт у своїй історії: за коном щось діється, йде якась пильна праця, від часу до часу грюкотить грім, але завіса ще не піднялася. Антракт власне починається з 1654 року, коли українська республіка злучилась з московською монархією політичною унією. З того часу українська нація політично й культурно помалу замирає, старі форми життя зникають, республіканська свобода нічечиться, нація знесилюється, гине, але потому знову відроджується, з-під попелу старовини виникає ідея нової України, ідея, що має перетворитись у плоть і кров, прибрати конкретні форми.

Виданє Р. У. П. — Ч. 1.

Самостійна * * Україна

ПРОМОВА

Ціна 20 сот.

ЛЬВІВ 1900

Видав Е. Косевич.

З „Друкарні Уділової“ ул. Лядого ч. 8

Заголовна сторінка брошури «Самостійна Україна»,
Львів, 1900.

Від часу Переяславської конституції минуло сьогодні 247 років, незабаром Росія справлятиме 250-літній ювілей цієї події.

Коли доводиться нам йти на свої збори під допитливими поглядами цілої фаланги державних шпівнів, коли українцві не вільно признавати до своєї національності, і коли любити вітчизну рівнозначно, що бути державним зрадником, тоді зовсім до речі виникає повне обурення питання, яким правом російське царське правительтво поводить з нами на нашій власній території, наче з своїми рабами? Яким правом відносно нас, тубильців своєї країни, видано закон з 17 травня 1876 року, що засуджує нашу національність на смерть? На підставі якого права на всіх урядах нашої країни урядовцями признано виключно росіян (москалів) або змоскалізованих ренегатів? На підставі якого права з наших дітей готують по школах заклятіх вояків і ненависників нашому народові? Чому навіть у церкві панує мова наших гнобителів? Яким правом правительтво російське здерті з нас гроші витрачає на користь російської нації, плакаючи й підтримуючи її науку, літературу, промисловість і т. д.? І, нарешті, найголовніше, чи має право царське правительтво взагалі видавати для нас закони, універсали та адміністративні засади?

Чи становить царське правительтво відносно нас є становищем права чи тільки сили, насилля? Відомо гаразд, що ми власновільно прийшли до політичної-унії з московською державою і заступником її — царським правительством. Ця власновільність, на думку наших неприхильників, забороняє нам нарікати на несправедливість того, що нам діється, бо ми ніби самі того хотіли, самі обрали собі те правительтво. Це твердження примушує нас розглянути природу й характер угоди з 1654 року.

Держава наших предків злучилася з московською державою «як рівний з рівним» і як «вільний з вільним», каже тогочасна формула, себто, дві окремі держави, цілком незалежні одна від одної щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднатися для досягнення певних міжнародних цілей.

Виникає питання, чи по злучі цих двох держав обидві вони зникли, а намість їх почала існувати третя держава, наступниця цих двох? Чи, навпаки, не дивлячись на злуку, обидві держави існують поруч? І коли так, то який вплив мала злука на обидві держави з погляду міжнародного права? Сучасна наука міжнародного права вчить, що держава може бути як простою, так і складною. Вона каже, що дві або кілька держав можуть стати між собою до злуки і сформувати «спілку держав» (Staatenbund). Спілка держав — це така форма злучення, при якій шанування і підпорядкування спільним інституціям не тільки не виключає внутрішньої і зовнішньої самостійності злучених держав, але, навпаки, зберігання цієї самостійності стає метою злучених держав. Держави — члени спілки зберігають право міжнародних взаємин поруч із заступництвом цілої спілки. Усі вони мають право поокремо зав'язувати конвенції та посилати послів, аби тільки, їх міжнародні взаємини не мали на меті шкодити інтересам цілої спілки-державами, що мають однаковий політичний устрій, але й із різними формами державного устрою, і не перестає існувати навіть тоді, коли

в одній з держав змінюється форма правління, або вмирає пануюча династія. Цим особливо «спілка держав» відрізняється від так званої «реальної унії держав», яка може існувати тільки поміж монархічними державами і завжди може припинити своє існування, аби вимерла династія. Спілка держав виникає із взаємної згоди держав, що стають до спілки. Зразком «спілки держав» можуть бути: Північно-американські Злучені Держави, Швайцарська спілка і найбільше Германська Спілка.

Якже злучилася держава московська з державою українською? Шляхом погодження, а погодження те виявилось у формі т. зв. «переяславських статей».

Переяславський контракт так формулював взаємні й обопільні відносини держав (наводимо головні пункти, надаючи їм характер сучасних висловів):

1. Власть законодавча й адміністративна належить гетьманському правительству без участі й втручання царського війська.
2. Українська держава має своє окреме самостійне військо.
4. Суб'єкт не-української національності не може бути в уряді в державі українській. Виймок становлять контрольні урядники, що доглядають певність збирання данини на користь московського царя.
6. Українська держава має право обирати свою голову держави по власній уподобі, повідомляючи лише царське правительтво про своє обрання.
13. Незламність стародавніх прав, як світських так і духовних осіб, і невтручання царського правительтва у внутрішнє життя української республіки.
14. Право гетьманського правительтва вільних міжнародних взаємин з чужоземними державами.

Аналізуючи ці постанови Переяславської конституції, приходимо до висновку, що в ній наявні усі ці прикмети, які характеризують «спілку держав»: Таким чином, головніший закид, який роблять нам наші суперечники, стараючись довести нам безвиглядність наших стремлень, закид, ніби ми ніколи не творили держави і через це не маємо за собою історичні підстави, — є тільки впливом неумцтва й незнання ані історії, ані права. Через увесь час свого історичного існування нація наша з найбільшими зусиллями пильнує вилитись у форму держави самостійної і незалежної. Коли навіть поминути удільні часи, де окремі галузі нашої нації складали окремі держави, то перед нами виникає і литовсько-руське князівство, де геній нашого народу був культурним фактором, і найголовніше галицько-руське князівство, спроба злучити до купи усі галузі, усі гілки нашого народу в одній суцільній державі, спроба, повторена далеко пізніше Богданом Хмельницьким і ще раз — Іваном Мазепою.

Таким чином українська держава в цій формі, у якій вона сформована і уконститутована Хмельницьким, є справді державою з точки міжнародного права. Суперечники наші ще закидають нам і те, що українська республіка, сформована Переяславською умовою, не була самостійною державою, бо платила «даниною» царському правительству. Коли й так, то все ж навіть з їх точки зору українська республіка була напів незалежною державою на зразок Болгарії, колись Сербії та

інших балканських держав. Але півнезалежні держави відзначаються тим, що не мають права міжнародних взаємин з зовнішнього боку. Тим часом Переяславська конституція надавала це право українській державі. Як же, проте, розуміти що «данину», що платила українська республіка московській монархії. Годі розв'язати це питання з точки зору сучасної науки міжнародного права, бо вона не знає і не уявляє собі такої держави, яка б, маючи атрибути самостійної, платила «данину», як з другого боку не може припустити, щоб півнезалежна держава користувалась правом висилати послів. Це дається пояснити тільки тоді, коли, згідно з текстом конституції, ми прийдемо, що «данина» давалася не московській державі, а московському цареві, як протекторові особливого роду, бо українська держава від спілки з московською виразно бажала тільки «протекції», а не підданства. З цього погляду ця «данина» має значення вкладки до спільної скарбниці, призначеної для міжнародних взаємин спільної ваги. Такий характер стверджується ще й тим, що українська держава не була завоєвана московською монархією, або придбана дипломатичним шляхом, як Польща, а злучуючись з московською монархією, не поступилася ані одним із своїх державних, або республіканських прав, байдужий. Переяславська конституція була стверджена обома контрагентами: народом українським і царем московським на вічні часи. Московські царі чи імператори не виповнили своїх обов'язків по конституції 1654 року і поводяться сьогодні з нами так, наче б Переяславська конституція ніколи й не існувала. Вони чинять з нами так, наче наша нація зреклася своїх державних прав, віддалася на ласку російським імператорам і згодилася поділити однакову долю з росіянами, що самі обрали собі царів. Але наш нарід ні сам, ні через своє правителство ніколи не давав такої згоди і ніколи не зрікався прав, що наша умова є обов'язкова для обох контрагентів: московської монархії і української республіки на підставі засади, що ніяка умова не може бути знищена або змінена однобічною волею одного контрагента без виразно висловленої згоди другого. Через те «Єдина невіддільна Росія» для нас не існує! Для нас обов'язкова тільки держава московська, і всеросійський імператор має для нас менш ваги, ніж московська конституція, всеросійські імператори є наші необмежені пані. Як же з погляду права віднести до такого знущання над правом? Контрагентові лишається до вибору: або вимагати від свого контрагента виконання контракту у тому розмірі й напрямку, у якому він був прийнятий обома ними, або, узнавши контракт зломаним у всіх його частинах, зірвати усякі взаємини з контрагентом.

І тоді вже є панування сили, але не вплив права. Наші суперечники можуть відповісти нам, що хоч справді контракт був повернений внивець насиллями, облудою й підступом одного з контрагентів, але другий контрагент вже згубив не тільки право розпоряджатися своєю долею, а й навіть право протестувати, бо своїм

довговіковим мовчанням він освятив неправні вчинки, і те, що було придбане кривдою, на підставі задавнення стало правним. Тому вже пізно відшукувати колишні права.

Але в цьому міркуванні немає ані крихітки правди. Перше: не може бути придбане на підставі задавнення те, що захоплене грабівницьким або злодійським шляхом. Друге: розуміння про задавнення не може відноситись до зневолення свободи. Задавнення може мати вагу тільки в правних відносинах, але не в безправних, а такі відносини московської монархії до української республіки. У міжнародних відносинах задавнення може мати місце тільки відносно тих націй, що вже вимирають, що вже не мають життєвої сили, бо доки нація живе, доки відчуває себе живою і сильною, доти нема місця для задавнення. Але мимо цього розмова про задавнення не може грати ніякої ролі, бо наш нарід своїми повсякчасними протестами проти панування Москви (Дорошенко, Мазепа, Кирило-Методіївське Братство, Шевченко, селянські повстання 80-років і т. д.) перервав течію задавнення, давши напрям розв'язати суперечку про обов'язковість Переяславської конституції цим способом, який може вважатись єдино дійсним і серйозним, себто силою. Та навіть, коли б ми не бачили у нашій історії безупинних протестів, то й тоді наше власне існування є протест проти насилля не тільки над нами, але й над нашими предками, воно перериває течію задавнення, воно накладає на нас обов'язок розбити пута рабства, щоб — спадкоємці Богдана Хмельницького — ми по праву могли користуватись нашою спадщиною!

МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ

Микола Міхновський — український політичний діяч, один з організаторів української національної армії.

Вміщений уривок є першим розділом праці «Самостійна Україна», однієї з перших у новітній історії спроб критичного аналізу Переяславської угоди В. Хмельницького з російським урядом. Вперше надрукована у Львові (1900).

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

250 ЛІТ.

Коли Ви читаєте сі рядки, минає 250 літ від прилучення України до московської держави: 8 січня ст. ст. 1654 р. провідник українського народу, гетьман Богдан Хмельницький зі старшиною зложив присягу на вірність московському цареві.

Чи припускав він, що ті відносини, які зв'язував він сею присягою, потривають так довго? — З певністю — ні.

Для нього се була дипломатична комбінація, одна з карт широкої політичної гри, яку повів сей «малий і незначний чоловік», як він себе називав, з польською адміністрацією несподівано виросла величезна війна, що перевернула давнішу політичну систему східньої Європи, так і ся його дипломатична комбінація — союз із Москвою, несподівано сталася підвалиною нового політичного групування половини Європи.

В перших початках повстання Хмельницькому пощастило здобути поміч кримської Орди і се забезпечило йому перші успіхи, дало можливість увільнити Подніпров'я від польського війська, скупитися величезній силі, якої не бачило ні одно з попередніх козацьких повстань. Але татари були непевними союзниками, і тому Хмельницький старається здобути інших союзників. Особливо коли в його власній свідомості війна піднята в інтересах козацької верстви перетворилася в боротьбу за права цілого народу, за незалежність України, і він уже не хотів миритися з польським правительством на дрібних компромісах (січень — лютий 1649), він шукає нових точок опори для нової боротьби: переговори з Туреччиною, Москвою, Волощиною, Семигородом, Швецією, стараючися всякими способами втягнути їх у свою війну з Польщею і залізним перстеном здусити її. Ся моментальна ціль стоїть перед його очима, і він лишає завіршньому дневі журитися завіршніми справами. Як зручний дипломат, вихований у найвищій школі дипломатії — орієнтальній, він не робив скрупулів в обіцянках і фор-мах, якими позискує собі союзників. Змушений зрадою татар до трактатів з Польщею, він у сих трактатах признає себе підданим польської республіки, zarazом укладає умову з Туреччиною, в якій за обіцянку помічі пресії на татар признає над собою зверхність Отоманської Порти, а коли показалося, що московський цар представляє собі союз із Україною проти Польщі не інакше, як у формі підданства під владу Москви, не робить трудностей у признанні над Україною московської зверхности.

Москва взагалі дуже отягалася з участю в українсько-польській війні. Вона ще була повна пам'яті про недавній політичний занепад

своєї держави й тріумфи Польщі, та не важилося зривати свою «вічну згоду» з Польщею, уложено в р. 1635. Даремно Хмельницький то сипав компліменти, то погрози московському правительству, то вбив його обіцянками завоювати цареві Крим і навіть Єрусалим, — московський цар відповідав компліментами на компліменти, але не хотів мішатися в війну Хмельницького з Польщею.

Та Москва боялася не тільки Польщі, але й козаків. Попередники Хмельницького також шукали помічі в Москві проти Польщі, але без церемонії пустошили московські землі, коли польське правительство напускало їх на Москву, щоб дати вихід нагромадженій енергії козацької сили. Поки Хмельницький мав стільки сили, щоб вести власну політику, Москва могла покладатися на його афекти; але коли зрада татарського хана змусила його до трактату з Польщею серед найбільшого розмаху його сил в 1649 р., а нова зрада привела його до болючої катастрофи під Берестечком (1651) — Москва дуже за-тривожилася. Ще одна така катастрофа — і Хмельницький піде в хвості польської політики, а в польських політичних кругах уже носилися з пляном напустити козаків і кримську орду на Москву, щоб за-йняти їх сили. Московське правительство побачило, що мусить за-побігти себе союзом із Україною у власних інтересах, аби козацькі сили не звернулися проти нього. Збір відпоручників ставів московським воє-ви («земській собор»), скликаний московським правительством восе-ни 1653 р. оріє, що правительству повинно прийняти під владу Москви «гетьмана Б. Хмельницького і все військо запорозьке з містами й зем-лями»; для формального оправдання се мотивувалося тим, що поль-ський король, порушивши права православної віри, тим порушив і свої права conventa (угоди) з підданими, отже українці вільні від своєї присяги, значить, Москва може прийняти їх під свою владу, не ла-маючи своєї згоди з Польщею.

Вісті про сей перелом московської політики прийшли до Хмель-ницького, коли він особливо інтересувався московським союзом. Його позиція була тоді дуже тяжка. Тої підпори зі сторони народних мас, яку він мав у початках свого повстання, більше не мав він давно вже. Великий політик, геніяльний організатор, він не розумів чи легковажив соціальні змагання сих мас, і пожертвував ними при першій невдачі, при першій же трактаті з Польщею, згодившись на відновлення status quo підданства, панщини, шляхетського господарства. Від того часу народні маси відвернулися від Хмельницького. Союз із Туреч-чиною не скріпив, а попсував ще гірше його союз з Кримом. В кам-панії, яку Хмельницький знову вів із Польщею від р. 1652, татари знов зрадили його. Молдавські пляни розвіялися. Швеції йому все ще не вдавалося втягнути в війну з Польщею. Тим ціннішою йому здавалася московська поміч, і він спішив втягнути Москву як найскорше в війну з Польщею. Восени 1653 р., коли московське правительство рішало справу протекції над Україною, Хмельницький просить царя вислати в Київ і інші українські міста своїх воєвод з військом, «бодай тисяч зо три». Очевидно йому хотілося, щоб московське військо чим скорше зайшло на спірну, українську територію, але для захо-чення московського правительства він убирає се в форму ви-

слання московських залог, начеб для окупації України. Такий самий характер мають його заяви, коли він подає надію цареві, що він буде мати доходи з України, збираючи ті податки з міст і сіл, які давніше йшли польському правительству. Всі отсі його заяви мали фатальні наслідки для пізніших відносин України до Москви, але Хмельницький, даючи їх, очевидно не думав зовсім про якісь тривкі зв'язки з Москвою, а хотів лише досягнути моментальну ціль — втягнути Москву в війну з Польщею. Тому й признавши владу московського царя, він запевняє султана, що його відносини до Туреччини зістануться незмінні, — він і далі признає себе васалом Порти, а потім укладає політичні комбінації з Швецією й Семигородом, зовсім не в'яжучися московською протекцією і московською політикою.

Але Хмельницький перечислився, міряючи відносини до Москви практикою своїх відносин до безсильного правительства анархічної Польщі. Так тяжко рішившись на участь в українській справі, Москва, раз узявши Україну в свою протекцію, держалася її міцно і не пускала з рук, постановивши перетворити її з часом на свою провінцію. Ухопивши Хмельницького за слово, цар разом із посольством, що мало взяти з нього й українців присягу вірності, вислав на Україну воєвод з військом, що мали збудувати московську кріпость у Києві, обсадити залогом, і ся залага послужила першою основою московської влади на Україні. І потім московське правительство пильно користало з усякої нагоди побільшити залежність України від себе.

Така перспектива тісніших зв'язків із Москвою на Україні не всміхалася нікому. Хоч не раз, уже здавна, українці проти польських елементів шукали опори в Москві, але великоросів на Україні не любили, дивилися на них як на людей некультурних, грубіянів; московська самовладсть, із суворими формами кар на тілі, тортурами, засланнями на Сибір викликала в українцях страх і відразу; московське життя було чуже й не викликало найменших симпатій. Уже при самих акті присяги московському правительству між козацькою старшиною і московськими послами виникла суперечка, яка відкрила глибокий антагонізм між конституційними поглядами козацьких старшин і московським абсолютизмом: козацькі старшини зажадали, аби московські послі зложили їм присягу в імені царя на заховання умов, — послі відмовили, мотивуючи се тим, що московський «самодержець» не може обмежувати себе присягою супроти своїх підданих. Такий погляд не міг поміститися в козацьких головах, і хоч супроти упору московських послів вони відступили вкінці від свого жадання, сей інцидент викликав дуже неприємний настрій. Будова київської кріпости й уміщення в ній московської залози потягнули за собою також ряд неприємних конфліктів. Коли потім, у марті 1654 р. козацьке правительство вислало своїх відпоручників до Москви, щоб устійнити дальший *modus vivendi* (спосіб співжиття) і при тім старалося звести до мінімуму (найменшого) участь московського правительства у внутрішніх відносинах України, показалося, що московське правительсто

міцно тримається заяв, необережно зроблених Хмельницьким, і нічого не хоче попустити. Правда, своєї московської управи на Україні воно ще не відважилось завести, не хочачи йти на перебіг з Хмельницьким і козащиною, але й вистерігалосся всього, що могло дати якусь гарантію українській автономії. В відносинах України до Москви мішалися елементи державної окремішності України з елементами московського централізму. Слідячи перші, один із видніших сучасних російських істориків права Сергієвич (професор петербурзького університету) характеризує відносини України до Москви за Хмельницького як *персональну унію*; але з другого боку московське правительство не хотіло *загарантувати* Україні на *будуче* навіть провінціальної автономії. І тим часом як козащина стреміла до повної автономії України, і в тім напрямі хотіла змінити сі перехідні відносини, Москва хотіла зробити з України свою провінцію. При таких обставинах про встановлення дружніх відносин не могло бути мови.

Хмельницький відчув дуже скоро свою помилку. Він відкладає свою боротьбу з Польщею, навіть на зазиви московського правительства не хоче братися до походів на поляків і натомість запопадливо старається знайти нову підставу своїй політиці, аби опершись на ній зірвати з Москвою. Такою новою опорою являється для нього союз зі Швецією й Семигородом; Хмельницький плянує з ними спільну кампанію проти поляків, укладається про розділ Польщі і готується до рішучого розриву з Москвою. На жадання московського правительства (що тим часом уложило союз з Польщею проти Швеції) — зірвати з шведами, відповідає він рішучо відмовою, і так само рішучо ставиться проти замірів розширення інгеренції московської адміністрації на Україні. Розрив висів у повітрі. Але в сю критичну хвилину Хмельницький умирає (27 липня 1657 р.). Узол, зав'язаний ним на швидку руку, лишився нерозв'язаним.

Його товариші й наступники, вірні ідеї автономної України, старалися далі знайти опору проти московського централізму. Гетьман Виговський пробує опертис на Польщі й татарах, Дорошенко на Туреччині, Мазепа й Орлик на Швеції, але роздвоєння між політичними змаганнями старшини й соціальними вимогами народних мас підірвало сили народу, а московське правительсто користувалося і сим роздвоєнням і всіми ваганнями, замішаннями, суперечностями, щоб вести далі свою централістичну політику й обмежувати крок за кроком автономію України. Воно використовувало аспірації кар'єристів і амбітників, деморалізувало козацьку старшину, крок за кроком, витісняло від неї відречення то від тої то від сеї політичної прерогативи, платячи авансами, маєтностями, уступками для класових інтересів старшини — на некористь народних мас, які воно ніби брало в оборону від утисків старшини. Сто літ від присяги Хмельницького з української автономії лишилася тільки безсильна тінь; «пункти Б. Хмельницького» — себто точки, установлені московським правительством з його відпоручниками в марті 1654 р., стали порожнім звуком. Останні удари, завдані сим формальним останкам української автономії Катериною II, викликали тільки слабу реакцію. В 1791 р. до пруського міністра Герцберга в Берліні явився київський шляхетський маршал Капніст і на тайній аудієнції просив підмоги зі сторони

Пруссії, що тоді стояла перед перспективою близької війни з Росією; своїм землякам, крайнє роздрозненим правонарушеннями російського правительства. Герцберг дав на се здержливу відповідь — дійсно, місія Капніста була, очевидно, ділом кружка українських патріотів, які зовсім не мали ані сил, ані відваги увійти в явний конфлікт із Росією. Українські автономісти, хоч і з наріканням і здавленням незадоволенням, — пішли одначе дорогою, яку їм вичитало російське правительство.

Можність вести високу політику була втрачена українською суспільністю. Українське відродження, що зачиналося тоді, як кружок Капніста думав над останніми плянами дипломатичної акції, перенесло центр ваги в іншу сферу — культурної роботи, освіднення й подвигнення мас. Кружок зав'язаний чільнішими українськими патріотами в Києві двісті літ по Хмельниччині (т. зв. Кирило-Методієве братство), у своїй програмі — першій серйозній і свідомій програмі відродженої України — рішуче переносить головну вагу в сферу культурних і соціальних ідеалів, хоч і не вирікається політичних, автономічних постулатів. Він іде свідомо назустріч соціальним змаганням мас, із якими розминулися, зігнорували чи переочивили їх, великі провідники української революції XVII в. — і підкладає нову, міцну підвалину під будову українського відродження.

1 (14) XII. 1903.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

Стаття присвячена 250-ій річниці приєднання України до Російської держави в 1654 р., написана німецькою мовою спеціально для інформаційного часопису «Ruthenische Revue». Українською мовою надрукована у «Літературно-науковому Віснику» (1904. Кн. 1).

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ВИГОВСЬКИЙ І МАЗЕПА

16 вересня 1908 року сповнилося 250 літ від підписання так званої Гадяцької унії України з Польщею, що розривала переяславський акт 1654 р. 24 жовтня 1909 р. минуло 200 літ від переходу гетьмана Мазепи до Карла XII, що маніфестував той же розрив з московською зверхністю. Розділені між собою віддаленням п'ятдесяти літ, ці факти своїми ювілеями, що збіглися так близько, нагадали тісну внутрішню зв'язь, що в'язала ці два многоважні моменти в розвою політичних ідей і політичних обставин українського життя.

Але роковини ці проминули тихо і сливе непомітно в нашій життє. Події, явища, відносини, з ними зв'язані, були занадто складні, потребували занадто стороннього освітлення, занадто довгих коментарів, щоб до них уставити наші відносини з становища нашого сучасного життя. Я сам, коли в певних галицьких кругах виникла гадка зробити з ювілею Гадяцької унії національне свято, велику національну маніфестацію, поставився досить скептично до сейгадки. До таких фактів не можна зазначити свого становища коротко і різко, «так» або «ні», «хвалимо» чи «осуджуємо», «спочуваємо» чи «гудимо». Але тепер, коли гучне святкування 250-ліття полтавської битви оплачені змагання, пам'ять ті довгі і тяжкі, незмірно дорогою ціною оплачені змагання, запечатані вкінці полтавською вікторією, української суспільності, децю з становища того українського народу, української суспільності, котрої іменем, в інтересах і оборону її виступали ті далекі, в сутінь віків одшведші наші отці і браття з-перед двох століть. Мусимо означити своє становище до їх провідних ідей, мотивів і діл, до надій і неудахтих змагань, які містяться між сими двома моментами, двома граничними стовпами нашого історичного життя, 1658—1708, під надгробною плитою тих змагань і зусиль — полтавською битвою 27 червня 1709 р.

Sine ira et studio, як личить потомкам на поминках предків, одітих од нас двома сотнями літ.

«Заявляємо і свідимо перед Богом і цілим світом, що розпочата і ведена нами війна з поляками мала не іншу причину і не іншу мету, як оборону святої східної церкви і предківської свободи нашої, любов до неї водила нас з покійним вождем нашим, безсмертною пам'яттю Богданом Хмельницьким і Іваном Виговським писарем нашим. Свої приватні справи відсунули ми далеко перед славою Божою й справою громадською. Задля того ввійшли ми в приязнь з татарами і з пре-

світлою королевою шведською Христиною, а потім з пресвітлим Карлом — Густавом, королем шведським. Всім їм ми заховали свою вірність міцно. І полякам не дали ми ніколи приводу для розірвання трактатів, але всім додержували ми свято нашу вірність, умови і союзи. Не з інших мотивів прийняли ми протекцію в кн. московського, як тільки для того, щоб заховати і примножити для себе і потомства нашого за помічю Божою зброєю здобуту і кров'ю стільки разів вернену свободу нашу. Обдароване різними обіцянками і приреченнями в князя московського, військо наше сподівалося, що з огляду на спільність віри і добровільне наше піддання в. князь буде для нас справедливим, прихильним і ласкавим, поступатиме з нами щиро і на свободі наші не замишлятиме, а ще примножатиме їх більше і більше, відповідно до обіцянок своїх. Але здурили нас ті надії Міністри і вельможі московські намовили того пречеснішого, всепобожного і найласкавішого володаря до того, що зараз же першого року, як завелися переговори між Москвою й поляками, з огляду на надії на польську корону, рішено разом нас придавити і поневолити, і до того вели вони свої замисли, щоб, занявши нас війною з Швецією, легше могли нас придавити і поневолити»...

Так писало військо Запорозьке в маніфесті, висланім до європейських дворів у момент свого рішучого розриву з Москвою і відновленням державної зв'язі з Польщею (Гадяцької унії), вияснюючи мотиви, які привели нас до сього розриву.

Головну вагу воно клало на два моменти. Перший, що московське правительство зрадило Україні, ввійшовши в порозуміння з Польщею (коли з польських кругів подано цареві надію, що його виберуть польським королем, і тим способом прийде само собою до з'єднання території обох держав). Москва захотіла торгувати долею України, рішати цю Москву, і тим нарушила перші підстави того піддання. Сей мотив незмінно повторюється потім довгий час в українських кругах, і До-на різних заявах невдоволення з приводу того, що Москва з Польщею ділять між собою українські землі й торгують ними (ішли переговори про грошовий викуп замість уступлених українських територій). До-рошенко писав цареві, що коли українська земля, добровільно піддана криваві репресії з боку «продаючих і купуючих», то нічого не зостає-повідно розпоряджається. І Многогрішний, при всій своїй лояльності для московського правительства, заявив перед московськими агентами, що українці люди не продажні, ані куплені, і цар не шаблею здобув не хоче він їх у цілості держати під собою, а збирається ділитися з поляками, то нехай виведе московське військо з цілої України, а українці «знайдуть собі іншого государя».

¹ Видав сей маніфест недавно з актів шведського державного архіву пок. Молчановський в Архиві Юго-зап. России, III т VI ч. 127 (1908)
² Акты Южной и Западной России, IX с. 96, 667—8

Другим головним пунктом обвинувачення на московську політику з боку правительства Виговського було те, що московські правителі своєю політикою внесли розбрат і розділ в українське політичне життя, дали змогу різним демагогам, покликуючися на московську поміч і протекцію, організувати опозицію українському законному правительству, підривати його престиж, відмовляти послуху, виставляти своїх претендентів до булави. Сей політика Москви привела вже до страшної внутрішньої війни на Україні (Пушкарівщина) й грозила в будучності, в очах українських політиків, нечисленними бідами (і справді навела їх), підриваючи в корінь політичну силу України (її правлячих верств. За сим моментом, найболючішим в тій хвилі, й її правлячих верств. За сим моментом, найболючішим в тій хвилі, пруження, і між ними найважливіше — конфлікт українських автономічних змагань з московським централізмом. Сей конфлікт устиг значитися в цілій ряді пунктів, як скасування церковної автономії України, обсадження головних українських міст московськими воєводами і військовими залогами, а за тим вияснилася загальна програма московського правительства, поставлена ним у момент прилучення України, і тільки в сповненню своїм відложена на якийсь час: завести московську адміністрацію на Україні, обложити українські людність податками до московського скарбу, обмежити українські «свободи» певними правами самих тільки привілейованих верств, доки догідна хвиля не дасть можности зробити кінець і їй та підвести все українське життя під загальний московський ранжир.

Всі ці перспективи виступили вповні ясно перед очима української суспільности, і курйозні на перший погляд агітаційні поголоски сих часів, що як цар і Москва візьмуть Україну в свої руки, то не можна буде селянам носити чобіт і сукман, а мусять ходити в личаках і московських армяках, що попереводять їх на Москву і на Сибір (такі примусові переселення, здавна практиковані московським правительством, саме тоді робилися на Білорусі), заберуть з України попів, а пришлють з Москви московських, — всі ці поголоски служать тільки проявом тої глибокої тривоги за цілість українського життя, яка обхопила тоді українські круги.

Усобиця, підтримувана Москвою, захитавши самими основами політичного і суспільного ладу на Україні, поставила перед правительством українськими кругами України питання життя і смерті «бути чи не бути», і вивела їх з тої пасивности, в якій стали вони від часу московської протекції, не знаючи, як розв'язати зв'язаний батьком Богданом політичний узол. Виговський рішається опертися на Польщі проти Москви, приводить до швидкого закінчення безконечні переговори з польським правительством, що тяглися протягом цілого ряду літ, і уступає рішуче з заміром очистити від московських залог Україну. Свій маніфест, наведений вище, що мав служити актом обвинувачення московської бюрократії перед європейським світом, він кінчав заявою про готовність на нас ярмо неволі, без усякого приводу з нашого боку. Свід-чачи неповідність нашу ні в чім і кличучи Бога в поміч, змушені ми для

заховання своєї свободи взятися до законної оборони, щоб скинути з себе се яро і шукати для того помочі наших сусідів. Отже не на нас спадає вина сеї війни, що вже загортається. Ми були вірні і зостаємося вірними великому князю (царю) і проти волі нашої беремося за зброю».

Ми не маємо майже нічого, щоб вияснило нам інтимні думки, властиві заміри, провідні ідеї й кінцеві цілі політики Виговського і його крутків, і так само Мазепи й його прихильників. І Виговський і Мазепа виступають перед нами як дипломати, що в своїх заявах, публічних виступах, у своїй кореспонденції й офіційних актах поводитися головним чином дипломатичним принципом, що язик людині даний на те, аби укривати свої гадки. Якби діло їх увінчалось успіхом, воно б пояснило їх задушевні пляни і помирало суспільність і потомство з їх дипломатуванням, з критими ходами, якими йшли вони до своєї мети. А так на руїнах своїх замислів зісталися вони з репутацією інтриганів — зрадників, хитрих егоїстів, сіячів смуту й «измены», а навіть і ми, бажаючи безсторонньо оцінити політику й змагання тих людей, мусимо що було властивою метою їх змагань, на підставі тих офіційних актів, і ще більше — міркуючи з загального розвитку політичних ідей і змагань української суспільности.

І от можемо ми припускати в Виговськ, Мазепі чи іншим спільнику ідей і змагань їх більшу або меншу участь мотивів егоїстичних, з одного боку, а ідейних і патріотичних — з другого; можемо симпатизувати з ними, як людьми, з індивідуальностями, з їх тактикою і з цілим комплексом їх політичних і національних, культурних і соціальних поглядів, ідей і змагань, з їх ідейною фізіономією, — але одно зістається фактом безсумнівним і вірним. Се те, що як один, так і другий, при своїх індивідуальних відмінах, при різниці в тактиці, в засобах і способах, в деталях своїх плянів, — були представниками, речниками, носителями політичних змагань, якими глибоко пройняте було все українське суспільство, вся свідоміша верства українського народу, вся українська інтелігенція їх часів. Їх діло таким чином не було ні в яким разі особистим ділом, їх винаходом, їх забаганкою. Вони виступили з здійсненням того, що було постулатом усєї суспільности. І впали жертвою не тільки своїх власних помилок, чи недотепностей, але також і жертвою трагічного конфлікту народних змагань з непереможною силою обставин.

Гадяцька унія була першим виразом, відкритим і більше-менше повним, того, що вже перед тим пробивалося в різних актах і заявах, але тільки тепер знайшло скільки небудь конкретне своє об'явлення: українська державна ідея, окремішність української території й українського народу. Від елементарної оборони «руської віри», рівноправності українського чи білоруського православно-єлемента з польсько-католицьким, яка наповняє собою перші десятиліття XVII в., українська суспільність серед кривавих бур Хмельниччини доходить до свідомости потреби гарантій автономного українського життя, полі-

тичної самоуправи українського народу, як політичної цілості; української етнографічної території, як окремого політичного тіла. Те, що самому Хмельницькому в перших стадіях його повстання ще ледве уявлялося, в момент його смерті представлялося політичним керманічам України вже зовсім виразно і ясно.

Україна вертається під зверхність польського короля і сойму, але не як комплекс провінцій, а як окрема і замкнена політична цілість. Українська територія в своїх етнографічних границях має творити особіне «Велике князівство Руське», з своїми особними міністрами, скарбом, військом і монетою, з своїм власним вибірним шефом — гетьманом, якого мають вибирати стани сього великого князівства і подають до затвердження королеві. Коронне військо не має вступу на сю територію, так само місцевим панам не можна держати яких небудь міліцій; єдину воєнну силу має становити тільки особи української властью гетьмана. Всі уряди можуть займати тільки особи української народности («руської віри»). Українській народности забезпечуються певні освітні засоби (право заснування двох академій на взірць краківського університету і т. і.).

В знаній мірі при тім узято взірць з В. кн. Литовського, що на підставі Люблинської унії 1569 р. становило автономну провінцію Польщі. До давнішого польсько-литовського дуалізму мав бути доданий ще третій автономний член, призабутий у 1569 р. Але в інших пунктах політична українська думка йшла далі сього готового взірця, сеї готової схеми і творила нові форми й гарантії національного життя. Сей, напр. український віце-король, виборний, доживотний гетьман, з шансами перетворитися в династичного володаря (вимовлялося, що з потомки і своїки Виговського не мали бути виключені від гетьманства), — се була зовсім нова комбінація автономного устрою В. кн. Литовського з новою козацькою республікою. А в умові, що В. кн. Руське має зіставитися неутральним на випадок агресивної війни Польщі з царством Московським, я бачу прояв ідеї вічної неутральности України між двома конкурентами — Польщею і Московією, зародок ідеї про Україну, як самостійну, вічно неутральну державу, під протекторатом Польщі й Московщини.

Не все з сих дезидератів було прийняте в офіційний текст Гадяцької унії, бо се було занадто нове ще, сміле й незвикле. Напр., ідея неутральности України¹. Або жадання, щоб Велике князівство Руське обіймало не саму тільки козацьку, східну Україну, що була предметом трактатів з Польщею за Хмельницького, а всю українську територію².

¹ Знаємо її з брульйонів (чорновиків Гадяцького трактату, знайдених В. Гарасимчуком і приготовлених для видання в львівському корпусі матеріалів до історії козащини.

² З записок Голінського, учасника переговорів, знаємо тепер, що таке домагання ставилося при укладанні унії, в вересні 1658 р., а не тільки при пізнім (1659) посольстві на сойм: Upominali się naprzód księstwa absolutnego Ruskiego, przy którym województwa Wołyńskiego, Ruskiego, Podolskiego, Belskiego w Koronie, i w. w. k. Litewskim Pińska, Bykowa, Staroduba, Owruca i innych nie mało.

Але нам інтересні самі ідеї. Інтересно і важно, що такі жадання були продумані, висловлені і домагалися свого сповнення

Трудно сказати при теперішнім запасі наших відомостей, наскільки серйозно брали творці Гадяцької унії плян переходу назад під зверхність Польщі, а розриву з Московією. В наведеному вище маніфесті не можна вичитати такого заміру до рішучого розриву і повороту назад. Нам, з ретроспективного становища, зовсім ясно, що Гадяцька унія не мала вигляду на успіх: утрата України для Польщі була ще фактом занадто свіжим, щоб польська шляхта могла помириться з ним і широким вишукувати новий порядок речей для окремишнього автономного Вел. кн. Руського. Для українських мас вертатися назад під панську кормигу польську, обліту кров'ю недавніх, героїчних змагань до свободи, здавалося чимсь неможливо-диким. І те, що так ясно представляється нам, до певної міри могли відчувати і творці гадяцьких умов. Можна сильно сумніватися, чи оружні демонстрації Виговського проти Москви не були тільки способом змусити її до уступок українській автономії, подібно, як потім за Дорошенка, і чи власне дійсна програма не лежала в чімсь у роді тої вічно неутраляної української держави під зверхністю Польщі і Москви разом, яку я тількищо запримітив у зародку, в проектах унії.

Все се неясно, і можна бути різних гадок про те, в яких міжнародних комбінаціях творці Гадяцької унії, чи їх наступники задумували здійснити свій плян української автономії, і ці міжнародні комбінації, правдоподібно, стояли на другім пляні у самих українських політиків, що на взір старого Хмельницького пробували опиратися на всі можливі міжнародні комбінації і фактори — Москву, Польщу, Швецію, Туреччину, Крим. Забезпечення української автономії — справа, се правдива, дійсна вісь, коло котрої оберталася українська політика другої половини XVII в. Вона лежить основою діяльності і змагань і таких льоялістів (у відносінах до Московської держави), як Сомко або Многогрішний, і таких сміливих будівничих української держави під протекторатом її сусідів — Москви, Польщі, Туреччини виступає особливо помітно, і навіть у таких демагогів, як Петрик, що сив «війну на Москаля для вольностей і добра общого посполитого», «вічними московськими невольниками»!

Автономічна ідея стає «каменем претикання», на яким розбивають собі голови навіть найзручніші кар'єристи, в роді Брюховецького, коли вони починають спекулювати проти неї. І пригложши під впливом останніх криз кінця XVII в., вона неминуче мусіла проявити себе, скоро тільки захиталася позиція московської політики, як сталося під час Північної війни.

Чи був Мазепа щирим автономістом з переконання, який тільки під натиском обставин вислужувався централістичній політиці Петра,

¹ Величко III с. 112—3.

чи був тільки кар'єристом, що, не журячися власними принципами, плыв за вітром, — все одно. Приглушені, але не вбиті автономістичні змагання неминуче мусіли вибухнути, коли давній козир автономістів, шведський король, звертався на українську територію. Старому гетьманові, коли б навіть йому самому не дуже були близькі ті автономістичні змагання, треба було сильно призадуматися, яке становище йому зайняти в такий критичний момент, щоб не зістатися за дверима автономічного руху, як би він виймався тепер, звертаючися заразом і проти «московської неволі» і проти її вірного слуги «гетьмана і кавалера»; міг би сей рух його перевернути так, як перевернув свого часу «боярина і гетьмана», Івана Брюховецького.

Старий гетьман рішив вивісити автономічний прапор, а його кружок, з ретроспективного становища (при виборі на гетьманство Орлика, в 1710 р.), в своїх «раста conventa» — новій конституційній харці України — так пояснив сей факт у зв'язку з його прецедентами: «Вічної пам'яті Богдан Хмельницький, за поміччю Божою неборною підмогою пресвітлого короля Швеції, безсмертної і славної пам'яті Карла X, сполученими силами ханства Кримського і Війська Запорозького і своїм гострим розумом, печаливістю і великодушним прагненню визволив з неволі польської військо Запорозьке і поневолений цей вигнаний народ руський і піддав сам і народ той піддав доброті пригнетений народ руський і піддав власть, покладаючися на те, що вільно під московську самодержавну владу, сповнить свої обов'язки включеної, зв'язана з нами спільною вірою, сповнить свої обов'язки Запорозьке в умови і скріплені присягами: заховає назавсіді військо Запорозьке і свободний народ руський при його законних правах і свободах, під протекцією своєю. Коли ж по смерті покійного гетьмана, того ж Богдана Хмельницького, Московська держава різними хитрими способами і штуками почала заходитися, щоб свободні права Запорозького війська, скріплені її присягою, укоротити і зовсім знищити, та наложити рабське ярмо на свободний народ, ніколи зброєю непокошений, — військо Запорозьке, всякий раз, як терпіло в сих справах якусь кривду, мусіло кров'ю своєю і смілим відпором боронити цілість прав і свобод своїх, і Бог, местник неправд, сій обороні помагав ласкаво і нарешті, коли отсе недавно, за правління покійного гетьмана Івана Мазепи, теж правительство московське, хоча сповнити надії нечестиві свої заміри, відплатило нам злом за добро, за воєнні кошти, ложені до ведливости за наші вірні служби й трати, за воєнні війська, міста повної руїни нашої, за нечисленні героїські діла і криваві подвиги воєнні, — задумало козаків перетворити в регулярне військо, міста взяти під свою владу, права й свободи наші покасувати, військо Запорозьке на Низу Дніпровім (себто запорозьку козачину) викоринити і саме ім'я його навіки вигнати, (а на се мали ми й зараз маємо виразні вказівки, докази й печатки), — тоді вищеназваний покійний гетьман, пресвітлий Іван Мазепа, подвигнувшись справедливою ревністю за непорушність прав своєї отчини і вільностей війська Запорозького і запалений гарячим бажанням підтримати в днях гетьманства свого честь його, і по собі, на вічну пам'ять імені свого, отчину нашу і оба

війська Запорозькі (городове і низове) лишити з цвітучими свободами не тільки ненарушеними, але розширеними й примноженими ще, — піддався під непобідиму протекцію пресвітлого і премогутнього короля Швеції Карла XII, що за особливою ласкою Божою звернувся з військами на Україну. Пішов він слідом попередника свого, славної пам'яті пресвітлого гетьмана Богдана Хмельницького, що з пресвітлим королем шведським, Його величества теперішнього тезоіменитим дідом Карлом X, за згідним порозумінням зручних способів уживаючи для визволення отчини своєї від тяжкої тодішньої неволі польської, дістав від нього бажану поміч, відповідну для знищення сил польських. І хоч тепер незглибими суди Божі нещасливим оборотом змінного щастя війни ударемнили щирі заміри покійного гетьмана і його самого тут у Бендерах постиг закон смерті, однак осиротіле по смерті вождя свого Запорозьке військо не тратить надій на ту пожадану свободу, покладаючи надію свою в помочі Божій, в протекції пресвітлого і премогутнього короля шведського і в справедливості діла свого, що кінець кінцем усе таки тріюмфує».

Думаю, що автори сей хартії, стилізуючи її, не могли мати перед собою маніфесту Виговського 1658 р., і той паралелізм у гадках, аргументах і т. д., який впадає в око при читанні обох документів, залежить від одностайности провідних політичних ідей, однакових більше останніх десятиліть товариші Мазепи реалізують у постановах своєї хартії, які нормують українське народоправство, заводячи норми представительства, запобігають кривдам козачої сіроми й селянства, і т. д.

Політику Мазепи стріло повне фіяско. Трудно навіть сказати, якби поставилися до його автономних змагань ширші круги української суспільности, бо їм властиво не лишалося ніякої можности самозначення. Було очевидно відразу, що сей останній курс старого гетьмана був пропачий. Його льояльна політика, яку він тягнув до останньої хвили, понищила всі ті опорні точки, на яких міг опертися український рух проти московської зверхности, а тяжка рука петровського режиму, що налягла зараз на Україну, перегородивши всі дороги для поширення Мазепиною «измены», не лишала місця для ніяких чинів, не кажучи про внутрішній розділ між старшинською верствою автономістів і народною масою. Се була ахілева п'ята політики української старшини, що вияснивши і зовсім ясно поставивши чисто політичну програму, не догадувалася обняти нею й соціальні змагання, билася й вияснилася постуляти національні й політичні, і через се в хитро буджених різними демагогічними окликами. Але сим разом вони не мали навіть можливости проявити себе.

Полтавська перемога закопала Мазепу і мазепинців з їх плямами, ще вже не здобулися на ніяку серйозну акцію політичну в тім давнім стилі, на проголошення української державної ідеї ще коли небудь.

¹ Чтения Моск. истор. тов. 1847, кн. I (XIV).

Крах був ще більш рішучий, ніж який стрів Гадяцьку унію. А тим — часом?!

Вдумуючися в тодішню ситуацію, приходжу до переконання, що властиво комбінація Мазепи могла мати будучність, якби не викопав її могилу сам Мазепа своєю боязкістю, якби не задавила її перемога Петра під Полтавою. Більше мала шансів, більше *raison d'être*, ніж Гадяцька унія.

В 1650-х роках Польща була ще сильна, а козацька Україна ще надто слабка. Її устрій ще формувався тільки. Її суспільність не емансипувалася від впливів польського життя. Гарантії політичної автономії, навіть якби були проведені в життя, в тих часах не охоронили б її від польщення, ані від запливу польським панством. А се не давало підстави успішного розвою України, бо таїло в собі задатки дальшої внутрішньої боротьби й потрясення.

На початках XVIII в. обставини були інші. Політична і соціальна структура Східної України (Гетьманщини) значно стверділа; розуміється, ся структура, спеціально суспільна, не була через те ліпша: вона стверділа коштом приборкання і апатії народних мас, але й сі народні маси могли тільки виграти від того, якби не наступило те, що наступило по катастрофі 1709 року. В сфері культурно-національній українське громадянство Гетьманщини значно емансипувалося від польських впливів, а не підпало ще пізнішому зросійщенню. Протекція Швеції, держави далекої, територіально відокремленої, не могла б впливати в українське життя ніяких значних труднощостей, могла бути явищем тільки скороминучим. Польща була дезорганізована і ослаблена, так що не могла б ставити ніяких серйозних плянів на завоювання східної України або взагалі перетворення її в польську провінцію та відокремлення від Росії. В тім часі Україна могла стати невідомою державою між Польщею і Московщиною, як мріяли в середині XVII в. Відносини до Московської держави могли устатитися також інакше, ліпше для інших держав східної Європи і, мабуть, для самої Московщини.

Полтавська битва була критичним моментом: перемога 27. VI. дала царству Російському не тільки рішучу перевагу в східній Європі, але й пхнула його на стежку імперіялізму, екстенсивної політики, все нових і нових завоювань і прилучень, на цілі два століття. Ся екстенсивна тенденція не тільки принесла політичну смерть цілому ряду політичних організмів, які могли б жити і по нинішній день, але дуже шкідливо вплинула на внутрішню еволюцію самої Російської держави і її державної народности великоруської, відтягнувши їх на завоювання внутрішнього, суспільного і культурного прогресу. Без полтавської перемоги зверхнього неустанного розширення. Польща, мабуть, би не впала, все се могло б піти інакшими дорогами. Не самостійним, то окремишнім, навіть перейшовши кінець кінцем у рамки Російської держави. На місце одної централізованої держави, обтяженої безконечними «сепаратизмами» і національними питаннями, з односторонньо розвитою енергією імперіялізму, що привів кінець кінцем не тільки до повного спустошення самої державної народності, але й саму державу поставив на краю пропасти, — мимоможливо б були тепер свідками чи горо-

жанами ліпше організованої великої східноєвропейської федерації, урівноваженої і сильної, яка б силою своїх внутрішніх прикмет могла притягнути цілий ряд земель, які зісталися навіки за границями централізованої Росії.

Спеціально могли б ліпше уложитися відносини українсько-великоруські. Я не сумніваюся, що якби Україна була визволена від примусового московського централізму і нівеляції, то в ній (і так само на Білорусі) розвинулися б свободні потяги (гравітація) до великоруського світу, як найближчого, тісно зв'язаного культурною спільністю, історичною традицією, спільною спадщиною Києва. Коли б на місце немилосердного нищення і давлення всіх політичних, суспільних і культурних форм українського життя, яке наступило по полтавській побіді, на місце того розгрому і терору, який запанував по р. 1708—9, прийшло б хоч кількадесят літ свободного розвою Гетьманщини, національне життя її було б забезпечене, не мало б місця і спокуси для всіх тих обрусительних заходів — заборон української книги, української мови, української вимови і акценту, які діялися, почавши від Петрових часів (указ 1720 року) протягом всього дальшого часу. «Руські народності» не переживали б такої тяжкої внутрішньої боротьби, яка тепер грозить навіки розрізнити їх, витравивши поліційними переслідуваннями ті внутрішні, моральні зв'язки, які зв'язували їх.

І внутрішня еволюція великоруського життя могла б піти іншою дорогою, коли б крім бюрократично-централістичного московського устрою, поруч нього жив і розвивався свободний, виборний, конституційний устрій український. Народні маси не тільки українські, а й великоруські може б не пережили тих страхів кріпацтва, яке привелося їм пережити в століття по скасуванню останків українського устрою. І тяжка спадщина російського централізму й імперіялізму нас може б обминула.

Полтавська перемога була тріумфом тільки російського імперіялізму, а не тріумфом російського життя, не тріумфом поступу і культури навіть з становища державної великоруської народності, не тільки — з становища всього східнослов'янського, чи ще ширше — всього слов'янського світу, його гармонійного розвою, його свободного і дружнього поступу. З становища великоруського навіть, не тільки з «русського» взагалі — або становища східного Слов'янства, може б було ліпше, якби день 27. VI. не приніс з собою того вікопомного тріумфу. І тим пояснюється здержливе становище до нього правдивих приятелів поступу і свободи.

ВИГОВСЬКИЙ І МАЗЕПА

Стаття вперше надрукована у «Літературно-науковому Віснику» (1909. Кн. VI), присвячена Гадяцькій унії України з Польщею, наслідкам поразки Івана Мазепи у Полтавській битві.

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

22 СІЧНЯ 1918

Народе України!

Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській Землі вільна Українська Народна Республіка. Здійснилась давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду!

Та в трудну годину народилась воля України. Чотири роки жорстокої війни обезсилили наш край і народ. Фабрики не виробляють токарів. Підприємства здержують свою працю, залізні дороги розбиті, варів. Гроші падають у ціні. Скільки хліба зменшується. Наступає голод. По краю розмножилися ватаги грабіжників і убійників, особливо, коли з фронту рушило російське військо, творячи криваву різню, безлад і руїну на нашій землі.

З приводу всього того не могли відбутися вибори до Українських Установчих Зборів у визначенім нашим попереднім Універсалом реченні й не могли відбутися ті Збори, визначені на нинішній день, щоб перебрати з наших рук тимчасову найвищу революційну владу над Україною, установити лад у нашій Народній Республіці й zorganizувати нове Правильство.

А тим часом петроградське Правильство Народних Комісарів вивело війну Україні, щоб повернути вільну Українську Республіку під свою владу, і посилає на нашу землю свої війська — червону гвардію більшовиків, які граблять хліб у наших селян і без ніякої заплати вносять його в Росію, не зоставляючи навіть зерна, приготовленого на засів, убивають невинних людей і сіють усюди анархію, убийство й злочин.

Ми, Українська Центральна Рада, робили всякі заходи, щоб не допустити до тої братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське Правильство не пішло нам назустріч і веде дальше криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

Крім того те ж саме петроградське Правильство Народних Комісарів починає проволікання мира й закликає до нової війни, називаючи її «святою». Знов полетять кров, знов нещасний робочий люд буде мусити приносити в жертву своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, вибрана з'їздами селян, робітників і солдатів України, в ніякій разі не можемо згодитися на те, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ бажає мира й миру повинен прийти можливо як найскорше.

Та для того, щоб ні російське Правильство, ні ніяке інше не ста-

вило перешкод Україні в установленню того бажаного мира, для того, щоб повести свій край до ладу, творчої праці, закріплення революції й нашої волі, ми, Українська Центральна Рада, оповіщуємо всім громадянам України:

Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажемо жити в згоді й приязні, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки.

Власть у ній буде належати тільки до народу України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу — селян, робітників і солдатів та виконуючий орган, який віднині буде називатися Радою Народних Міністрів.

І отсе, перш усього, поручаємо Правительству нашої Республіки, Раді Народних Міністрів, від сього дня вести початі вже мирові переговори з осередніми державами вповні самостійно й довести їх до кінця, не звертаючи уваги на ніякі перешкоди з боку якихнебудь інших частей бувшої російської імперії, та встановити згоду, щоб наш край почав своє життя в спокою й мирі.

Щодо так званих большевиків і інших напасників, які розграблюють і руйнують наш край, то поручаємо Правительству Української Народної Республіки твердо й рішучо взятися за боротьбу з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо, щоб вони, не жалюючи свого життя, обороняли добробут і волю нашого народу. Народна Українська Держава повинна бути очищена від насланих з Петрограду наємних наїздників, які порушують права Української Республіки. Безмірно тяжка війна, почата буржуазними правителями, вимучила наш народ, винищила наш край, знівечила добробут. Тепер сьому треба покласти край.

Одночасно з тим, коли армія буде демобілізуватися, поручаємо розпускати солдатів, а після затвердження мирових договорів розпустити армію зовсім, на місце постійної армії завести народну міліцію, щоб наше військо служило обороні робочого людю, а не забаганкам пануючих верств.

Знищені війною й демобілізацією місцевості мають бути відбудовані при допомозі державного скарбу.

Коли наші вояки вернуться додому, народні ради — громадські й повітові й городські думи мають бути перевибрані в часі, який буде установлений, щоб і вони мали в них голос. Міжтим, щоб установити таку владу, до якої мали б довір'я й яка спіралася б на всі революційно-демократичні верстви народа, має Правительство додати до потатів, вибраних із місцевих людей.

В земельних справах комісія, вибрана на останній сесії Центральної Ради, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі згідно з нашою постановою на 7 сесії.

Сей закон буде розглянено за кілька днів на повній сесії Центральної Ради й Рада Міністрів уживе всіх способів, щоб передача землі земельними комітетами в руки трудящих відбулася з початком весняних робіт.

Ліси, води й усі підземні багатства, як добро українського трудового народу, переходять у розпорядження Народної Української Республіки.

Війна забрала для себе всі трудові сили нашої країни. Більшість підприємств, фабрик і робітень виробляли тільки те, що було необхідне для війни, й народ zostався зовсім без товарів. Тепер війні кінець.

Раді Народних Міністрів поручаємо негайно пристосувати всі заводи й фабрики до мирних обставин, до виробу продуктів, необхідних для робочих мас.

Та сама війна дала сотки тисяч безробітних і інвалідів. В самостійній Народній Республіці України не повинен страждати ні один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промислові держави, має зачати творчу роботу по всіх галузях, де всі безробітні могли б найти працю й приложити свої сили, й прийняти всі міри для забезпечення покаліченим і потерпівшим від війни.

При старім ладі торговці й всілякі посередники наживали на бідних, пригноблених клясах надмірні капітали.

Відтепер Українська Народна Республіка бере в свої руки найважливіші області торгівлі й усі доходи з неї обертає на користь народу.

Торговлю товарами, які мається привозити з-за границі й вивозити за границю, вестиме сама наша держава, щоб не було такої доріжні, через яку завдяки спекулянтам терплять найбільшні верстви.

Для виконання сього поручаємо Правительству Республіки виробити й представити до затвердження закони про се, а також про монополі заліза, вугля, шкур, тютюну й інших продуктів і товарів, з котрих податки найбільше обтяжували робочі кляси в користь нетрудових.

Так само поручаємо установити державно-народну контроль над усіма банками, що через кредити нетрудовим клясам помагали експлуатувати трудові маси. Відтепер кредитова поміч банків має йти передусім на піддержку трудовому населенню й на розвиток народного господарства Української Народної Республіки, а не для спекуляції й різномордної банкової експлуатації.

На ґрунті анархії, неспокою у життю й недостачі продуктів зростає невдоволення серед деяких частин населення. Тим невдоволенням користуються різні темні сили й тягнуть неосвідомлених людей до старих порядків. Сі темні протиреволуційні сили бажать знову піддати всі вольні народи під одно царське ярмо — Росії. Рада Народних Міністрів повинна безпошадно боротися з усіма контрреволюційними силами й кожного, хто призиває до повстання проти самостійної Української Народної Республіки й до повороту старого ладу, — карати яко за державну зраду.

Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом Української Центральної Ради, потверджується й окремо проголошується в самостійній Українській Народній Республіці всі народи користуються правом національно-персональної автономії, яку признано за ними законом 22-го січня.

Все перечислене в Універсалі, чого не встигнемо виконати ми, Центральна Рада й наша Рада Міністрів, у найближчі тижні виконують, справлять і до остаточного ладу доведуть Українські Установчі Збори.

Ми поручаємо всім нашим громадянам перевести вибори як найбільш енергійно, підняти всі зусилля, щоб підрахунок голосів був закінчений як найскорше, щоб за пару тижнів зібралися наші Установчі Збори, — найвищий господар і управитель нашої землі, й Конституцією нашої незалежної Української Народної Республіки закріпили свободу, порядок і добробут на добро всього трудового народу її на тепер і на будучі часи. Сей найвищий наш орган має рішати про федеративну зв'язь з народними республіками колишньої російської імперії. До того ж часу всіх горожан самостійної Української Народної Республіки закликаємо стояти непохитно на сторожі добутої свободи й прав нашого народу й усіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої Української Республіки.

У Києві, 9 (22) січня 1918 р.

Українська Центральна Рада

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.
22 СІЧНЯ 1918.

Текст передруковано із книги Володимира Винниченка «Відродження нації» (Київ — Відень, 1920, Т. II).

ПРОКЛЯМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ 1-ГО ЛИСТОПАДА 1918

ДО НАСЕЛЕННЯ МІСТА ЛЬВОВА!

Волею українського народу утворилася на українських землях
бувшої австро-угорської монархії

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА.

Найвищою державною владою Української Держави є Українська
Національна Рада.

З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла владу в
столичному місті Львові і на цілій території Української Держави.

Дальші зарядження видадуть цивільні і військові органи Української Національної Ради.

Взивається населення до спокою й послуху тим зарядженням.
Під цією умовою безпечність публічного порядку, життя й маєтку,
як також заосмотрення в поживу вповні запоручається.

Українська Національна Рада

Львів, 1 листопада 1918.

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДЕ!

Голосимо Тобі святу вість про Твоє визволення з віковичної неволі. Від нині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави.

Дня 19 жовтня Твоєю волею утворилася на українських землях
бувшої австро-угорської монархії Українська Держава і її найвища
влада, Українська Національна Рада обняла владу в

столичному місті Львові і на цілій території Української Держави. Ти
Український Народе! Доля Української Держави в Твоїх руках. Ти

станеш як непобідимий мур при Українській Національній Раді і віді-
преш всі ворожі замаху на Українську Державу.

Заки будуть установлені органи державної влади в законному по-
рядку, українські організації по містах, повітах і селах мають обняти
всі державні, краєві і громадські уряди і в імені Української Націо-
нальної Ради виконувати владу.

Де цього ще не зроблено, дотеперішні неприхильні Українській
Державі уряди мають бути усунені.

Всі вояки української народності підлягають від нині виключно Українській Національній Раді і приказом установленої нею військової влади Української Держави. Всі вони мають стати на її оборону. Українських вояків з фронтів відкликається отсим до рідного краю на оборону Української Держави.

Все здібне до зброї українське населення має утворити боєві відділи, які або ввійдуть в склад української армії або на місцях зберігатимуть спокій, порядок, особливо мають бути оберігані залізниця, пошта і телеграф.

Всім горожанам Української Держави без різниці народності і віроісповідання заporу́чається горожанську, національну і віроісповідну рівноправність.

Національні меншості Української Держави, Поляки, Жиди і Німці, мають вислати своїх відпоручників до Української Національної Ради.

Аж до видання законів Української Держави обов'язують дотеперішні закони, оскільки вони не стоять в противенстві до основ Української Держави.

Як тільки буде забезпечене й закріплене існування Української Держави, Українська Національна Рада скличе на основі загального, рівного, безпосереднього й тайного виборчого права Установчі Збори, які рішать про дальшу будучність Української Держави.

Склад утвореного Українською Національною Радою кабінету і його програма будуть оголошені.

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДЕ!

Всі свої сили, все посвяти, щоб укріпити Українську Державу!

Українська Національна Рада

Львів, 1 листопада, 1918.

ПРОКЛЯМЦІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ.
1 Листопада 1918 р.

Передруковано із книги Олекси Кузьми «Листопадові дні. 1918 рік» (Львів, 1931. С. 73—77).

АКТ ДИРЕКТОРІЇ ПРО З'ЄДИНЕННЯ ВСІХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

«В імені Української Національної Республіки проголошує Директорія всьому українському народові велику подію в історії нашої української землі:

Дня 3 січня 1919 р. в місті Станиславові Українська Національна Рада Західньо-Української Національної Республіки, як представниця волі всіх українців бувшої Австро-Угорщини і як найвищий їх законодавчий орган, святочно проголосила з'єдинення Західньо-Української Національної Республіки з Придніпрянською Українською Народною Республікою в одну суверенну Українську Народну Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок наших західніх братів, Директорія Української Народної Республіки рішила прийняти до відома це з'єдинення і ввести його в життя згідно з умовами, які означено в Ухвалі Української Національної Ради з дня 3 січня 1919 року.

Віднині зливаються в одні віками відділені одна від одної частини України — Галичина, Буковина, Закарпаття і придніпрянська Україна в Одну Велику Україну. Сповнилися відвічні мрії, для яких жили й за які вмирали найкращі сини України. Віднині є тільки одна незалежна Українська Народна Республіка. Віднині український народ, звільнений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднати всі зусилля своїх синів для створення нероздільної незалежної Української Держави на добро і щастя українського народу».

У Києві, 22 січня 1919 р.

АКТ ДИРЕКТОРІЇ ПРО З'ЄДИНЕННЯ
ВСІХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Проголошено на Софіївському майдані у Києві 22 січня 1919 р., надрукована українською і французькою мовами в газетах того часу.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

НА ПОРОЗІ НОВОЇ УКРАЇНИ

Очищення огнем.

*Де не помагають ліки, оздоровлює залізо,
Не помагає залізо — оздоровлює огонь.*

(Старе латинське лікарське правило)

Останні тижні внесли дуже багато в роз'яснення політичної ситуації, хоч перериви в телеграфічних і поштових зносинах, у діяльності преси і т. ін. дуже обмежують той матеріал, яким ми розпоряджаємо безпосередньо. І в тім, наприклад, і боротьба великоросійських більшовиків з Українською Республікою за сей час розкрила дуже значно свій власний підклад, свої підстави, свій дійсний зміст. Піднята нібито в інтересах перемоги крайніх демократичних і соціалістичних гасел, а властиво — демагогічних кличів, над розважнішою, бо обрахованою на реальні наслідки, роботою Української Центральної Ради та її правительства, вона все більше стає ясною в своїх реальних мотивах і завданнях, що зовсім не мають нічого спільного ні з соціалістичними, ні з демократичними завданнями.

З повною очевидністю виступає мотив боротьби національної, в самій грубій і неприкрашеній формі, принаймні в поглядах і висловах рядової маси. Для неї завдання сього походу — «бити хохлів», що по московську кормигу. Інтелігентніші проводирі більшовиків не виявляють так широко дійсних національних мотивів, але з їх тактики виступає так само ясно се завдання: повернути назад у московську службу збунтованих українських підданих, а для того знищити культурні центри України, інтелігентні сили українські. Українців ловлять, арештують, розстрілюють тільки за те, що вони українці.

Се продовження, під брехливими демагогічними більшовицькими гаслами, того самого завдання на винищення українства, яке собі була поставила царська зграя жандармів і поспаків з початком світової війни. І в слід їй легять і тепер тихі побажання успіху від московської буржуазії: промисловців, фінансистів і — дуже багатьох інших, як летіли вслід жандармським подвигам давніших літ від усіх тих, що про око людське умивали руки від участі в них, або навіть робили більш або менш ефектні жести благородного обурення, а в серці молили Бога, щоб тим жандармам, поліцаям і всяким іншим опричникам удалась їх «брудна робота» — по викорінненню українського «сепаратизму».

Московська буржуазія всяких сортів сподівається, що сим більшовицьким «товаришам» справді вдасться «вбити хохла», і більшовизм перше, ніж згинуть самому, підриже і кине під ноги московському капіталізму назад Україну з її хлібцем, сахарцем, вуглем і іншими добрими речами. За се, вступивши в володіння по більшовиках усією їх спадщиною, вона радо пробачить більшовикам розстріляння Кремля і всяких інших московських святощів, аби тільки було врятоване для Москви володіння «полуднем».

В сій погоні за утікачем з московської неволі — «хохлом», в запалі боротьби з ним, більшовицькі проводирі без церемонії викинули старі гасла «права самовизначення народів аж до повного відділення» й перешлилися в «федералістів»; — дуже оригінальних «федералістів», які своїм завданням поставили «об'єднання демократії, великоросійської й української, і, очевидно, — всякої іншої з колишньої Російської імперії».

Не знаю, як витримас й переживе федералістична ідея сей тяжкий удар, який задають їй Леніні і Троцькі, називаючи себе федералістами. Дуже трудно буде комусь, принаймні якийсь час, називати себе федералістом, коли федералістами Леніні і Троцькі вважають себе, а під сим «федералізмом» лежить у дійсності самий ноганий, терористичний централізм.

Старий московський централізм виступає тут ще раз перед нами — під маскою більшовизму. Пів року тому він виступив під фірмою правлячих російських соціалістів-революціонерів, Керенського і Ко, котрі «про оказію» мали теж у програмі федералізм, а в дійсності всю енергію своєї внутрішньої політики всадили в боротьбу з дійсним федералізмом бувших недержавних народів Російської імперії. Вони впадали, а на місце їх виступили ще більш рішучі «федералісти» більшовицькі, які для врятування російської влади не спиняються перед руйнуванням і різнею.

Їх рішучість у сім напрямі без сумніву оцінили відповідно і московські промислові круги, які вже два місяці тому заявляли з повною отвертістю, що признають усяку владу, яка задержить у своїх руках непокірні провінції Росії (Україну, розуміється, в першу чергу), і так само — шановні союзники заклопотані тим, щоб було з кого взяти все вложене в Російську державу їх буржуазією.

Роля їх у поході більшовиків на Україну буде, правдоподібно, незадовго освітлена вповні. Але вже тепер стає ясно, як близько стояли вони до всього, що гальмувало мир, що підтримувало анархію, що могло спинити транспорт і будучий товарообмін — вивіз збіжжя до централістичних держав, а з другого боку — підтинала самоозначення народів і охороняло ідею «єдиної невідимої».

Українське правительство ні під якими погрозами, ні під якими улещуваннями чи обіцянками не давало вирвати у себе обіцянки, котрої не могло прийняти на себе дійсно — ухилитись від миру і зв'язаного з ним товарообміну з централістичними державами. За се всі ті наймудрі сили, котрим союзники розпоряджували на нашій території, були звернені на саботаж нашої оборони проти більшовиків. А коли більшовики опанували Київ, їх панування, як оповідають більшовицькі газети, було зараз признане союзниками.

Так вирисовується вже тепер у головних контурах обстановка цієї катастрофи, котру мусіла перейти наша Україна на порозі свого нового життя, того великого огненного очищення, в котрім, видно, мусіли згоріти різні старі упередження, пережиті традиції й погляди, щоб не заважати в новім поході. Добре, чи зле се, не можна тепер того оцінити, але з реальними сими фактами прийдеться порахуватись.

Досі, хоч з різними тривогами й небезпеками, наша українська справа плила в попутнім вітрі загальної революції. Тільки тепер усі сили — і революційні й контрреволюційні, всі заінтересовані в цілості російської фірми і просто ворожі українству елементи змобілізувались і повстали, щоб дати генеральну битву нашому національному життю.

Українство кінець кінцем її виграє, се ми знаємо. Але втрати її будуть великі, се ми бачимо. І розстрілюються в ній не тільки люди, а й ідеї. Руйнуються не тільки міста, а й традиції. Багато згоріло вже в сім великім огні, і ще згорить. Люди вийдуть із нього нові, й новими очима глянуть на світ.

Горять, між іншим, історичні, культурні, економічні і всякі інші зв'язки народу українського з народом великоруським. Історія сих двох «братніх народів» вступає, видима річ, в ту стадію, в яку вже раніше вступила історія двох інших слов'янських братів — українського і польського.

Раніше український народ мав діло з бюрократією й правительством, від котрого в якійсь мірі ще могло відмахуватись великоруське громадянство. Тепер ми, самим очевидним способом, маємо боротьбу самих народів — великоруського й українського.

Один наступає, другий борониться.

Історія сих двох «братніх народів» вступила в стадію, про котру оповідає біблійна історія перших братів:

І спитав Бог: Каїне, де твій брат Авель?

4 лютого [1918], під Сарнами.

В огні й бурі

Україна пережила, з великою небезпекою для свого існування, страшну пробу в огні й бурі. Перейшла через глибоке провалля, яке розкрилось раптом на вступі нового її життя. Властиво, не можна навіть сказати, що перейшла. Переходить, се вірніше. І всі, кому близьке її життя, хто хоче бути гідним імені її громадянина, повинні приложити всі старання, напружити всі сили на те, щоб допомогти їй перейти повні, стати твердо на новім ґрунті і забезпечити від можливого повторення таких страшних проб. Занадто багато й одної такої.

Правда, можливість такої грізної проби весь час висіла над Україною під час її визволення. Перший акт її самоозначення, великодній всеукраїнський з'їзд уже пройшов під загрозою розгону «штиками революційної армії». Ми встигли вже забути сей маленький, але характеристичний інцидент, як забували скоро потім усі ті інші конфлікти й інциденти, які загрожували українському поході до волі й державності. Коли ці інциденти минали більше чи менше щасливо, не до-

вівши до катастрофи, потім, оглядаючись на пройдене, ми мали навіть враження — особливо ті, що далі стояли від осередків нашого життя, — що українська справа йде гладко, розгортається дуже планоно. Але в дійсності вона весь час ішла від інциденту до інциденту і багато разів стояла під загрозою катастрофи. Під час Корнилівщини і під час большевицького повстання, не згадуючи епізодів менш яскравих і менш критичних, як конфлікт з правительством з приводу української зації ген. секретаріату, з приводу інструкції, з приводу українських установчих зборів і таке інше. І кожний такий інцидент ставав тим небезпечнішим, що за той час, так би сказати, зростала та українська ставка, яка стояла на кону, і можлива катастрофа грозила загубити все більших і більших національних і соціальних досягнень, окуплених усе більшими й більшими жертвами й зусиллями.

Тепер наш національно-політичний рахунок дійшов особливо високих позицій. Боротьба йде за закріплення самостійності й незалежності Української республіки, за зібрання українських земель, за забезпечення основних соціальних реформ. Програння загрожують такимі страшенними втратами, що від самої мислі про них спинається серце. А тим часом не можна відмахуватись від тих мислей, не можна припиняти себе заспокоєннями, що якимось то воно буде, якимось зробиться само собою.

В великих болях родяться великі діла. Всі дотеперішні силкування провідних українських політиків, щоб народити нового життя пройшли, якщо мога безболісно, без гострих розривів, без кривавих конфліктів, — були даремні. Наша українська революція, на жаль, не розвивалась самостійно, вона весь час мусіла марширувати з конвульсивними рухами і киданнями революції російської, хаотичної і страшної. Російська революція потягнула нас через кров, через руїну, через огонь.

Мусимо йти, бо спинити походу не можна. Мусимо перейти через цей страшний огонь і знищення. Мусимо жертвувати всім, щоб урятувати найдорожче в цій моменті: самостійність і незалежність нашого народу.

Мусимо згромадитись коло сеї мети всі, скільки нас є свідомих і відданих інтересам нашої батьківщини. Збиратися в тісну й компактну фалангу, відложивши всі партійні й групові різниці, всі міркування про партійні вигоди й інтереси. Все мусить бути підпорядковане великим, що кожна сила, кожна одиниця тепер на рахунок. Всяке ухилення від роботи, від відповідальності, від сповнення того обов'язку, який накладається моментом, — являється дезертирством негідним громадянина. Всяка самочинність, ухилення від громадської чи національної дисципліни являється недопустимим злочином.

Помилки нам потомство пробачить. Становище занадто трудне, а досвід і приготування наше мале. Це не наша вина, коли ми чогось не зуміємо. Але відчуття ваги моменту, потребу координації й організації, підпорядкування всіх своїх сил вимогам сеї хвилі — се наш обов'язок, і ухилення від нього не пробачить нам потомство. Це та вина, яка не може бути пробачена.

Кінець московської орієнтації

Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, «що згоріло в моїм кабінеті!», — се наша орієнтація на Московщину, на Росію, на-кидівана нам довго й уперто силоміць, і кінцем, як то часто буває, справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства.

Вона була підірвана російською революцією, що ослабила той московський примус, який тяжив за старого режиму над Україною. Але тільки ослабила, а не знищила. Навіть для лівих груп нашого громадянства те, що було страчене в примусовості свого зв'язку, було для певної міри зрівноважене ідеями «спільного революційного фронту» українсько-російського, здобутками спільної революції і спільними інтересами революційної демократії. Провідники українського життя довго стояли під властю сих гасел і я сам не відрікаюсь її. Тільки коли російська керма, після угоди з Україною, перейшла до революційних соціалістичних кіл і вони в відносинах до України виявили себе твердоголовими централістами і об'єдинителями, нездібними чого не будь навчитися від революції, се сильно захитало такий пієтизм для спільної революції. Ну, а війна большевиків з Україною рішуче поставила хрест над сею ідеологією, розв'язала всякі моральні вузли, які ще могли в чийсьнебудь очах зв'язувати українця з московським громадянством спеціально. Вона, так би сказати, зняла з Московщини права «особо благоприємствуемой» нації й дала почуття права кермуватися в своїх відносинах до неї єдино добром українського народу, а не якимсь інтересам спільної революції, спільної культури, спільної отчи-

Я вважаю таке визволення від «песього обов'язку» супроти Московщини незвичайно важним і цінним. Роздумуючи над сим моментом, я думаю, що не даремно пролилась кров тисяч розстріляних українських інтелегентів і молодіжі, коли вона принесла, чи закріпила духове визволення нашого народу від найтяжчого й найшкідливішого ярма, яке може бути: добровільно прийнятого духового чи морального закріпощення. Я скажу різко, але справжніми словами: се духове холопство, холуйство раба, котрого так довго били по лиці, що не тільки забили в нім всяку гідність, але зробили прихильником неволі й холопства, його апологетом і панегіристом. Російські белетристи закріпили в художній формі тип такого холопа, і я ще раз вибачаюсь за грубе слово: таким холопством вважаю ту вірність, ту служебність не за страх, а за совість, глибоку і непобориму, поколінням виховану, яку українське громадянство виявляло в одних частих менше, в інших більше — супроти державних, культурних і національних інтересів Росії й великоруського народу.

Початки її лежали в мотивах самих не ідеальних: користи й страху. Заходи коло московської милостині для церков і монастирів, царсько-го «жалування» для козацького війська були першим початком. За-сим, по з'єднанню України з Москвою, пішли вислужування перед московським правительством для своєї приватної користи — для маєткових надань, для жалування. Ще далі — забігання коло урядів у козацькім війську, яким фактично стало розпоряджатись московське правительство, а потім, з заведенням московського урядування, вся

та неуголима «охота до урядів, а особливо до жалування», яка всю українську інтелігенцію перетворила в одну масу кандидатів на царські посади, затопила Петербург хмарою землячків-поганців, описаних Шевченком у його «Сні», і докоління українського громадянства стала виховувати в переконанню, що зміст і завдання життя се «служба», щастя в переконавню, що зміст і завдання життя се «служба», чи щастя — необачним учинком, нельояльністю «хахломанством», чи «українофільством» загородити собі дорогу до сього, зіпсувати свою службову кар'єру.

В тім же напрямі впливав інший невисокої моральної якості москвитів — страх. Від перших своїх стріч з українською людністю московське правительство тероризувало її незвичайно. Карна система на Україні від початків історичного життя у всі часи не визначалась суворістю. Чужоземні карні кодекси, які містили в собі суворі кари на тілі, калічення, кару смерті в різних нелюдських формах, — візантійські, середньовічні німецькі — не приймались українським життям. Кара смерті практикувалась рідко, звичайно заступалась в'язницею або вигнанням, і такі кари московські, як «нещадне биття» батогами або палицями за найрізніші, зовсім несерйозні провини, калічення, заслання в Сибір з відібранням мастку «на государя» — для української людности були чимсь жахливим невимовно. Можливість впасти в руки московської адміністрації й підпасти таким карам лякала українців незвичайно. А такі факти московської кари «за зраду» почались вживатись незвичайно широко і робили на українську людність враження незвичайно гнітюче.

Спомини «Історії Русів» про сі московські карні експедиції в Україну в першій половині XVIII в. віддають сі почуття страху й огиди перед московським «таинством», яким було перейняте українське громадянство. З покоління в покоління виховуючися в панічнім страху перед сим терором, психологічно незрозумілим і органічно противним українській пригоді, українська людність тратила кінець кінцем всяку психічну відповідність перед ним і виявляла незвичайну податливість на вимоги московської політики, за котрими стояла ся система кар. І от поставлене перед вибором між московським катуванням у себе сей гайдамацьким жалуванням, українське громадянство й виробляє у себе сей гайдамацький тип «самовідреченого» служальця, хама московського, який не тільки служить до самозабуття, готовий віддати всяку національну позицію, всякий національний інтерес московській політиці, але й підводить під се ідеологічні підстави.

Виступають українські ідеологи монархізму, — при-
ків до геніяльного Гоголя, одного з найяскравіших показників — при-
всій геніальній інтуїції — сеї громадсько-політичної демократизації
Українського громадянства, «роздвоєння» його душі. У Гоголя його
веде свій початок ще з дитячих літ (як показує його листування) —
з виховання в поняттях тодішньої служальської наддому. Але менш
ни. Він і вмирає жертвою сього психологічного наддому. Але менш
тонкі духові організми живуть і володіють нею.
заповняють українську землю і володіють нею. Російської дер-
за єдинство української політичної окремішності

Інші розпинаються за єдинство руської держави, доводять, що всякі традиції української політичної окре-

сти давно пережились, і трудно відроджувати їх — се робота реакційна, не демократична, бо розвій демократизму і освіти, поступу взагалі веде Україну до європеїзму через російську культуру, тільки через неї, і всяке ухилення від неї є гріхом проти культури взагалі. Доказують, що російська культура так глибоко ввійшла в українське життя, в українську плоть і кров, що Тургенєв і Пушкін для українця є такими ж близькими, національними письменниками, як Шевченко, і російська літературна мова українцям ближча, ніж «видумана» українська, і т. д.

Всіми сими парадоксами й натяганнями, повторюваними так довго, що їм починали справді вірити ті, котрі їх повторювали, замазувано, масковано, заслонювано ту велику історичну, культурну, психологічну, всяку, яку хочете межу, яка від віків розділяла Україну від Московщини, український нарід від московського. Не добачати її могли тільки люди в шорах, засліплені й оглушені тими фальшивими, століттями повторюваними фразами. Реальні факти на кожнім кроці говорили про глибоку синтезу сих двох близьких по крові, а відмінних духом народів, і мабуть аж нинішнє «велике потрясіння», сей кривавий напад большевиків на «хохлів» і огонь руїни знищить ті шори, ті пов'язки, котрі лежали на очах українських громадян і не давали їм орієнтуватися в реальних фактах.

Наша західня орієнтація

В одній з ненадрукованих статей, які згоріли в моїм кабінеті, містився написаний два роки тому для задуманого Горьким збірника української літератури огляд українського питання з історичного становища (друга копія повинна бути в петербурзькій редакції сих збірників, коли не згоріла й там). В сім огляді, спиняючись на різних відмінах, які глибоко відрізняють український нарід від великоруського, я між іншим вказував на те, що в порівнянні з народом великоруським український є народом західньої культури — одним із найбагатших східними, орієнтальними впливами, але все таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західнім, тим часом, як великоруський, хоч і європеїзований, стоїть вповні у власті орієнтального духу й стихії. Я постарався відновити з пам'яті те, що писав у тій статті про історичний процес, який держав українця в тісній зв'язку з Заходом, його життям і культурою.

Полишаючи на боці ті факти й дані, які вказують на тісні зв'язки нашої України з германською й кельтською культурою Подунав'я ще в часах передісторичних, ми маємо перед собою масовий вплив скандинавського елементу, в добі формування Київської держави, потім у часах її розцвіту, в добі Ярослава, і за його синів і внуків — незвичайно широкі династичні зв'язки з німецькими князівствами і всякими іншими державами, які стояли в сфері німецької культури. Поруч з тим розвивалися зносини культурні й торговельні, і в міру того, як слабли зносини чорноморські — з балканськими країнами, Візантією, Малою Азією, в XII і XIII віці, зносини з німецькими землями набирали все більше значення.

Коли ж з упадком Києва, при кінці XII в., центр тяжкості пере-

ходить у нас в Галицько-волинську державу, се означає повну перевагу західніх впливів над тою комбінацією впливів візантійських і східних, котрі переважали в періоді формування Київської держави. Тим часом, як Московщина далі жила спадщиною Київської держави, все більше розмішуючи її елементами фінськими, татарськими, монгольськими, — Західня Україна, в котрій з XII в. зосередилось українське життя, входить вповні в круг західньо-європейського життя. Галицько-волинська держава XIII—XIV в. не ввійшла формально в систему імперії, як Чехія скажимо, але весь круг політичних і культурних інтересів її орієнтувався на захід.

В її головніших містах з'являються великі західні колонії, особливо німецькі, які служать живими посередниками з Заходом, провідниками західніх впливів. Се почалося ще з галицько-волинських князів, далі скріплюється й росте з переходом сих земель під власть Польщі. З кінцем XIV в. Львів, наприклад, се чисто німецьке місто (говорючи про саме привілейоване місто, а не про його передмістя і таке), а тим часом він у сім був увесь XV в. і навіть частину XVI, а тим часом він у сім був — культурний центр України, «метрополія» механіків (ремісників). Сі «механіки» і у Львові, і по інших містах України організовані в цехи на західньо-європейський взорець, і подорож до західньо-європейських міст вимагається обов'язково для стажу майстра того чи іншого ремесла. Поруч того розвиваються безпосередні торговельні і всякі інші культурні зв'язки.

Таким чином зв'язана тісно і безпосередньо з Західньою Європою, Україна Німеччиною в першу голову, а далі — з Італією також, Україна перейшла, з деяким тільки опізненням, добу італійсько-німецького відродження (ренесансу), німецької реформації й католицької реакції, яка всім тягарем своїм упала на українські землі з кінцем XVI в. Тим чином, як Московщина все більш розгублювала спадщину, одержану від Київської держави, і все глибше поринала в східні, вірніше — середньо і північно-азійських впливах, Україна жила одним життям, одними ідеями з Заходом. У нього черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури.

Правда, вони не запозичались невольничо. Вони переходили через призму присвоєння і перетворення. Старі східні й візантійські традиції, вірніше — та оригінальна комбінація, яку витворила українська творчість часів Київської держави, не зіставлялась і тепер пасивно. Вона брала участь у переробленню нових західніх здобутків і впливів, приносила до них свої оригінальні нюанси. В сім на погляд західньо-європейської людини власне лежить оригінальність і час українського мистецтва XVII—XVIII в., народного мистецтва, яке виросло з нього, і взагалі української культури, що західні елементи і впливи на ній во-і в загальній українській культурі, яка дає зовсім нову за-на стрічає в новім одязі, в новій комбінації, яка дає зовсім нову за-краску, нову красу сим елементам західньої культури. Але в кожнім разі, коли українську культуру й мистецтво епохи передкиївської можна назвати східними, бо переважають у них східні елементи, а культуру й мистецтво київської візантійськими, — не в тім розумінні, що се було чисте запозичення, а в тім, що певна течія вибивалась особливо яскраво й надавала свою переважну закраску, — то культуру й мистецтво XVII—XVIII вв., до самого кінця Гетьманщини, треба

назвати західними. Головно німецькими, почасти італійськими й французькими, що проходили і безпосередньо і посередньо через польську верству.

Вроцлав і Гданськ, два історичні ринки українського експорту (зруйнованого тільки силоміць російським правительством в XVIII в.) були головними посередниками й джерелами сих західних, німецьких впливів. Поруч них стичність розвивалася широко, в різних інших пунктах і моментах. Починаючи від заграничних, головню німецьких — університетів, куди так учащали українські спудеї до кінця Гетьманщини, і кінчаючи тими ярмарками, куди йшли гурти українських волів, транспорту спирту, коноплі, лою і т. ін. і звідки вивозилося все, почавши від бакалії й аптеки й кінчаючи книжкою, гравюрою, малюнком. Побут і життя старої України з сього погляду не простудійовані добре, але чи в пам'ятках українського мистецтва й побуту XVIII в., чи в записках і листуванні тодішніх людей, ми на кожному кроці стрічаємося з тісними зв'язками з Заходом. Тільки з кінцем XVIII в., з упадком Гетьманщини (я кажу тут не про момент скасування гетьманства, а про упадок автономного строю і установ українських і повну нівеляцію їх у 1780-х рр.) вони слабнуть і упадають під натиском примусового російщення українського життя і українське життя й культура вступають у період російський, великоруський.

Російська торговельна і митова політика приложила всі старання, не спиняючись ні перед чим, щоб розірвати й зруйнувати торговельні зв'язки з її історично сформованими західними ринками, щоб знищити взагалі українську торгівлю, віддати український торг у руки купецтва московського й притягнути Україну економічно до півночі, до великоруських центрів — Петербурга й Москви. Російська політика національна приложила руку до того, щоб розірвати родинні й усякі інші зв'язки української інтелігенції з закордонними західними краями й попхнути її до Великої Росії, ослабити або й дощенту знищити всяке культурне життя на Україні, друкарство, літературну продукцію, не дати розвинути там вищий школі нових типів на місцях старої пережитої, схоластичної, а притягнути українську молодіж до російських шкіл, закладаних у Петербурзі й Москві, до діяльності в тутешніх установах, до російської служби. В сій справі давалися спеціальні інструкції російським представникам на Україні, рекомендуючи їм орудувати в сім напрямі «і лисячим хвостом і вовчим зубом», пускаючи в рух підкупство, терор, всякого роду натиск, що хочете — і дійсно результат був досягнений. Україна XIX в. була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на північ, ткнута носом у глухий кут великоросійської культури й життя. Все українське життя було вивернене з своїх нормальних умов, історично і географічно сформованої колії й викинено на великоруський ґрунт, на потік і розграблення.

Чи Україна тільки для українців

З різних сторін до мене звертаються з тривожними запитаннями, чи се за нашою згодою і відомістю виголошуються по різних містах такі слова, що Україна тільки для українців, а «кацапам» звідси треба вибиратись, що всякі посади на Україні повинні тепер займати тільки українці, а іншим людям робити тут нічого. Сі розмови дуже неприємно вражають навіть дуже прихильних для українства людей, а деякі люди поступові, ідейні з не-українців, які по своєму старалися для краю, беруть собі такі розмови до серця і справді збираються з України перебиратися до інших сторін. Не маючи змоги окремо відповісти на такі запитання і заспокоювати затривожених, я ще раз беруся за перо, щоб сією дорогою відповісти з усією рішучістю — Ні!

Ні я, ні мої товариші, організовані українці, не згоджувались з такими поглядами, не мали ніяких таких гадок, навпаки, — завсіди проти них виступали і виступатимуть, бо вони незгідні ні з нашими принципами, ні з інтересами України.

Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи любить її, а люблячи хоче працювати для добра краю і його людности, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе.

Всякий, хто водиться такими поглядами, дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто б він не був — великорос, жид, поляк, чех. А хто хоче тільки жити з праці народної, бути паразитом, поїдателем солодких кусків, — той нам непотрібен, без різниці, чи він не-українець чи українець.

Виклики про Україну для українців відзивалися не від нинішнього дня. Але вони походили від окремих людей, або від дрібних гуртків, які зіставалися поза межами організованого поступового українства. А організоване українське громадянство заявлялося проти них.

Десять літ тому наш визначніший письменник В. Винниченко ідко висміяв тих людей, котрі навіть в українських тюрмах не хотіли терпіти кацапів і велили їм забиратися до Московщини. В сій іронії був глибокий зміст. Поки Росія була в'язницею народів, Україна зробилася тісною камерою сієї в'язниці, й її арестанти, збиті силоміць до купи, позбавлені свободи й ініціативи, не маючи виходу з свого неможливого становища, зривали серце на своїх товаришах, шукаючи між ними ще слабших, ще більш обділених злого долею. На сім ґрунті вироставшовінізм, антисемітизм, і всякі інші викривлення громадської думки. Але в просторій хаті широкої автономії України, котру будемо на місцях підпалювати російської революції, повинно знайти місце всім корисним, активним робітникам, перейнятим бажанням добра громадянству, без різниці їх національності, партійних поглядів й ідеології.

Різні вихватки, незгідні з сими нашими принципами, походять часом від людей, рознервованих пережитим російського і зросійщеного нагінками правительства і неприхильністю російського і зросійщеного громадянства. Не хочу тим оправдувати їх, але все таки додачу в тім деякі «лагодячі обставини», коли маємо тут діло з людьми, які давніше справді терпіли за своє українство. Але се, мабуть, буває дуже-дуже рідко. Скільки можу судити, далеко частіше вихвачуються з такими

шовіністичними гаслами люди, які дуже тихо сиділи під час попередніх нагінок на українство і стали виявляти незвичайну прудкість тільки, коли запахло в повітрі печеним.

Вони дійсно виявляють велику готовість спихати «кацапів» і займати їх місця з «присвоєним содержанием, отоплением, освещением» й всіми іншими онерами. Але ся готовність їх не викликає ніякого співчуття в кругах організованого українства.

Ми, навпаки, хочемо задержувати на місцях всіх старих корисних, ідейних робітників, щирих прихильників свободи і демократизму, готових принорувитися до потреб нового життя українського народу і цілої України. Коли ми виводимо свідомих українців на провідні місця, то тільки для того власне, щоб дати новий напрям, нову орієнтацію діяльності сих установ і організацій в умовах визволеного українського життя. Без усякої радості віддаємо ми на се діло наших товаришів, відриваючи від нашої організаційної роботи, і вони приймають сі доручення не як добрий кусок, а як мало приємний обов'язок перед даною хвилею.

Потреби української національної роботи — організаційної, літературної й політичної — такі великі тепер, що стараємося відставляти від неї як найменше сил, і тому завсіди готові залишити кожне місце в руках людини нам созвучної, суголосної, що стоїть на ґрунті інтересів краю й його людности, признання прав і потреб української більшості, при забезпеченні прав меншостей. Чим більше буде таких певних і суголосних, солідарних з нами людей з неукраїнців, тим легша буде робота українців і тому вони можуть їх тільки вітати тут на Україні.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

Публікація об'єднує ряд статей, написаних Михайлом Грушевським вже як Головою Української Центральної Ради і президентом Української Народної Республіки. Вперше ці статті були надруковані в книзі «На порозі нової України. Гадки і мрії» (К., 1918).

СИМОН ПЕТЛЮРА

(1879—1926)

В ДЕНЬ СВЯТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

В день свята української державности встають передо мною поста-ті лицарів і мучеників Великої Ідеї.

Тих, що життям своїм заплатили за свою віру в неї.

Тих, що найдорожчим скарбом засвідчили відданість Батьківщині.

Тих, що власним чином крові і праці, гарячого патріотизму і виконання обов'язку, умінням — для одних слухатись і для інших на-казувати, а обом і разом коритись вищим наказам нації, через її вож-дя переказаним, розпочали нову добу в історії України.

Тих, що створили спільним чином свого життя легенду нації — легенду збройної боротьби її за своє право жити вільною і державно-незалежною.

Тих, хто заслужив право на те, щоб стати незабутнім в історії України, хто зв'язав її величне минуле з світлим майбутнім і переказав нам, живим та прийдешнім поколінням, великий заповіт: національної помсти та недовершеного чину.

Шлях звільнення кожної нації густо кропиться кров'ю. Нашої — так само. Кров'ю чужою і своєю. Ворожою і рідною. Кров закінчує глибокі процеси національних емоцій, усвідомлень, організаційної праці, ідеологічної творчості, всього того, що нація і свідомо і ірра-ціонально використовує для ствердження свого права на державне життя.

Кров, пролита для цієї величної мети, не засихає. Тепло її все теп-лим буде в душі нації, все відіграватиме ролю непокоючого, тривож-ного ферменту, що нагадує про нескінчене і кличе до продовження розпочатого.

З цим чуттям завжди переживаю я наше свято державности. Воно все зв'язується у мене з дорогими — незабутніми образами тих, хто дав нам право його святкувати, подібно до того, як величаві мелодії нашого гимну, що в цей день здаються особливо урочистими, а слова зобов'язуючими, — все зливаються з передсмертними стогнан-нями тих, чий дух тоді тільки повірить у щирість і поважність нашого святкування, коли ми не словами-співами, а ділами покажемо нашу моральну вартість бути достойними свята.

Хай же в цей день ми глибше, як коли, відчуваємо велику вагу передсмертних заповітів наших лицарів!

Хай свято сьогоднішнє навчить нас шанувати пам'ять поляглих і бережно плекати традиції боротьби за українську державність, такі

чисті і проречисті, такі ушляхетнюючі, бо і оправдані і скроплені святою кров'ю найкращих синів нації.

А найголовнішою з тих традицій буде: пам'ятати про неминучість відновлення боротьби тим самим знаряддям і під тими самими гаслами, що ними користувалися і ними одушевлялися жертви військових подій 1917—1920 рр.

Українські мечі перекуються на рала тільки тоді, коли гасло — Незалежна Держава Українська — перетвориться в дійсність і забезпечить отому ралові можливість зужиткувати рідну плодучу землю з її незчисленними багатствами не для потреб третього або другого з половиною чи якогось іншого інтернаціоналу, а для устаткування і зміцнення власного державного добра і збагачення рідного народу.

Отже: не забуваймо про меч; учімося міцніше тримати його в руках, а одночасно дбаймо про підживлення нацією моральних елементів її буття — творчої любові до батьківщини, сторожкості до ворога та помсти за кривди, заподіяні ним, в симбіозі яких знайдемо вірний шлях до звільнення і програму для будівництва!

Великий чин наших лицарів вчить вірності ідеалам і вмінню підпорядковуватися. Тільки вірність і слухняність творять передумови успіху національної боротьби.

Біля гасла: Українська Народна Республіка — Українська Незалежна Держава об'єдналися всі справді активні сили нації в боротьбі за незалежність. Тільки в моральній атмосфері, утвореній тією боротьбою, могли з'явитись світлі постаті поляглих, тільки на цьому ґрунті могла зродитися жива легенда дальшої нашої боротьби, що живе не-вмирущою в душі нації і ферментує її сили на нові виступи.

Моральним чотирикутником — отим старокозацьким табором — поставимося ми в переходові дні нашої історії до всіх негідних наступів на нашу єдність та вірність випробуванням ідеям. Скупчимося один біля одного з готовістю взаємної допомоги і перестороги, — і ми витримаємо всі «міри і проби» незалежно від того, чи вони походять з якогось інтернаціоналу чи від його клясократичного антиподу.

Вірність є основою не лише родинного життя. Вірність ідеям є підставою внутрішньої сили ширших громадських об'єднань, до національного включно.

Наша вірність тим ідеям, за які голови поклали незабутні лицарі збройної боротьби за українську державність з часів 1917—1920 рр., буде найкращою пошаною до світлої пам'яті їх, до великого чину їхнього життя, і нарешті, до розуміння глибокого змісту тієї думки, що її вклав законодавець в акт свята Української Державности.

СИМОН ПЕТЛЮРА

Симон Петлюра — Головний Отаман Військ Української Народної Республіки, Голова Директорії УНР.

Стаття передрукована з журналу «Тризуб», що його видавала українська еміграція в Парижі (1926. 15, 22 січня).

УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ГОЛОВНОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ РАДИ

Український Народе!

Революційним зривом, зброєю Твоїх найкращих синів Ти здвигнув у рр. 1917—1918 на руїнах тогочасних імперіялізмів, що Тебе віками поневолювали, Храм Волі — Українську Державу.

Грізні вітри розвівали Твої переможні прапори над усіма народами України. Стогін Славути-Дніпра, рев чорноморських хвиль, шелест степової тирси і таємний шум карпатських та поліських лісів злилися в одну симфонію з гомоном дзвонів Святософійського Собору, співали радісну пісню Перемоги волі. Віковічні Твої вороги зруйнували цей Твій святий Храм, та Ти, Український Народе, зберіг його в своїй душі, як священну Ідею предків.

І на протязі двох десятиріч Ти не дав собі її вирвати, Ти боронив її своєю боротьбою. За Ідею волі Української Землі, за власну незалежну державу Ти приніс мільйонові жертви.

Знову п'ятий рік шаліє воєнна хуртовина і лавою прокочується крізь українські землі. Здрігається Українська Земля під подищами ворожих військ.

Не за Твою волю, Український Народе, ведуть вони цей кривавий та жорстокий змаг, вони несуть тобі руїну, поневолення і смерть. В червні 1841 р. Ти заявив перед світом свою волю жити вільним державним життям у відродженій Україні. На сторожі цієї волі Ти поставив — від карпатських верхів по Дон і Кавказ — збройні кадри своїх синів — українських повстанців.

Український Народе!

Гряде доба Національних Визвольних Революцій. Поневолені народи Сходу і Заходу в своїй безперервній революційній боротьбі ждуть хвилини, щоб на руїнах ворожих імперіялізмів побудувати вільне життя вільних народів.

Український Народ входить у вирішальну стадію своєї визвольної боротьби. Зближається момент, на який ждали сторіччями українські покоління, момент, що в ньому вирішиться наша доля.

Сучасне українське покоління може бути горде, що саме йому доведеться в героїській боротьбі завершити будову української держави і здійснити предківський заповіт.

Велетенське завдання будови української держави вимагає ще більшого завзяття, ще більшої відданості справі, а перш за все з'єднання всіх самостійних революційних сил під одним політичним проводом.

І тому, щоб об'єднати всі національно-визвольні сили Українського Народу, щоб з одного центру керувати нашою визвольною боротьбою, щоб перед зовнішнім світом репрезентувати волю Українського Народу та щоб протиставитись спробам ворогів української держави розбивати єдиний самостійний український фронт,— створюється Українська Головна Визвольна Рада, яка з сьогоднішнім днем переймає на себе керівництво визвольною боротьбою Українського Народу.

В Українській Головній Визвольній Раді зібрані всі представники активно-діючих революційно-визвольних сил сучасної України та передові одиниці з українських політичних середовищ, що в сучасний момент визнали за єдиноправильну вповні незалежну платформу визвольної боротьби Українського Народу за Українську Самостійну Соборну Державу та будуть проводити її в життя.

До Української Головної Визвольної Ради можуть входити всі справді самостійні і незалежні сили України, не залежно від їх світоглядно та політично-групового спрямування, ті, котрі готові боротись за Суверенну Українську Державу.

Українська Головна Визвольна Рада є найвищим керівним органом Українського Народу на час революційної боротьби, аж до створення уряду Української Самостійної Соборної Держави.

Ми, Українська Головна Визвольна Рада, присягаємо Тобі, Український Народе:

Наша мета — Українська Самостійна Соборна Держава на українських етнографічних землях.

Наш шлях — революційно-визвольна боротьба проти всіх займачів і гнобителів Українського Народу.

Боротись будемо за те, щоб Ти, Український Народе, був володарем на своїй землі.

Будемо боротись за те, щоб усьому Українському Народові забезпечити участь у визначенні майбутнього державного устрою УССД та її конституції. Будемо боротись за справедливий соціальний лад без гніту і визиску, без большевиків і капіталістів, проти накинених ворогами кріпацьких систем.

На вівтарі цієї боротьби кладемо свою працю і своє життя.

Віримо в Твої здорові сили, Український Народе, вони є запорукою нашої перемоги.

Вітаємо боротьбу інших поневолених народів за своє визволення. З ними, зокрема з нашими сусідами, бажаємо жити в добросусідських взаєминах та працювати у спільній боротьбі при умові пошанування ними визвольних змагань Українського Народу.

Всі національні меншини, що живуть на українських землях, закликаємо включатись в українську визвольну боротьбу. Їм забезпечуємо повні громадські права в українській державі.

Український Народе!

Ми свідомі того, що грядуща боротьба буде вимагати від Тебе ще більше завзяття та героїзму, а перш за все непохитної віри в свою правду.

Віримо, що не посоромиш землі своєї!
Віримо, що будеш гідним спадкоємцем княжих дружинників і козацької слави!

Героїчна боротьба твоїх предків за Українську Державу — це для Тебе наказ.

Тому кличемо до Тебе:

Єднайся у своїй боротьбі, кріпись у своїй вірі!

Слава Україні!

Українська Головна Визвольна Рада.

Постій, в м. червні 1944 р.

У Н І В Е Р С А Л
У К Р А І Н С Ь К О Ї Г О Л О В Н О Ї
В И З В О Л Ь Н О Ї Р А Д И

Універсал проголошений Великим Збором Української Головної Визвольної Ради у червні 1944 р. під час розгортання збройної боротьби Української Повстанської Армії.

П Л Я Т Ф О Р М А У К Р А І Н С Ь К О Ї Г О Л О В Н О Ї В И З В О Л Ь Н О Ї Р А Д И

I

1. Український національно-визвольний рух, створення Самостійної Української Держави та боротьба за її закріплення в 1917—1921 рр. поглибили національну свідомість і посилили політичну активність українських народних мас.

Упадок української держави в наслідок чужого завоювання, зумовленого недостатнім внутрішнім об'єднанням українських національних сил, polegши чужинцям запанувати на Україні. Це панування позначилось небувалим гнітом, масовим пограбуванням українського народу, поверненням його селянства і робітництва у справжнє кріпацтво, з нещадною експлуатацією і винищенням мільйонів мас голодом і терором. Це страшне і криваве лихоліття впродовж 25 років навчило українські народні маси, що ніякий чужий політичний та соціальний устрій не піде їм на користь і що тільки власна національна суверенна держава є єдиною передумовою та запорукою нормального життя і розвитку нації, її культури, матеріального і духового добробуту народних мас.

2. Сучасна війна між двома тотальними силами, московсько-більшевицьким та німецько-гітлерівським імперіялізмами, ведеться за володіння в першу чергу українських земель, як вихідних позицій до панування у Східній Європі, а навіть у всій Європі. Обидві ці сили — це непримиренні вороги ідеї української державності. Вони стоять на позиціях тотальної, колоніальної експлуатації українських земель та їх населення. Вириваючи українському народові всі матеріальні і господарські засоби, вони нещадно винищують провідні національні українські сили, нищать національну культуру і національну свідомість у масах, колонізують край чужим населенням, а українське населення масово вигублюють, або вивозять за межі України.

3. Проте ця війна виснажує також наших ворогів і приводить їх до соціального та політичного розкладу. Це створює сприятливі передумови для визвольної боротьби поневолених народів та polegших їм остаточну перемогу.

4. З уваги на це необхідно:

а) у вирі сучасної тотальної війни оборонити український народ та його провідні кадри перед фізичним винищенням;

б) повести його до боротьби за своє визволення і власну суверенну державу.

Для здійснення цих завдань потрібний єдиний всеукраїнський

національний фронт, організований на основі об'єднання всіх діючих національних українських сил, які змагають до української суверенної держави, і єдиний керівний центр.

Тому за ініціативою Української Повстанської Армії (УПА), що створилася в процесі збройної боротьби українського народу проти гнобителів і насильства окупантів над мирним українським населенням, зорганізувався із представників усіх українських земель та українських політичних середовищ всеукраїнський провідний центр під назвою: Українська Головна Визвольна Рада (УГВР).

II

Цілі й завдання УГВР

1. Об'єднати і координувати дії всіх самостійницько-визвольних сил українського народу на всіх землях України та поза ними для національно-визвольної боротьби проти всіх ворогів українського народу на всіх землях України та поза ними для національно-визвольної боротьби проти всіх ворогів українського народу, зокрема проти москво-більшевицького і німецько-гітлерівського імперіялізмів, за створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД).

2. Визначити ідейно-програмові напрями визвольної боротьби українського народу.

3. Керувати всією національно-визвольною боротьбою українського народу аж до здобуття державної незалежної влади в Україні.

4. Репрезентувати, як Верховний всеукраїнський центр, сучасну політичну боротьбу українського народу в краю і закордоном.

5. Покликати до життя перший український державний уряд та скликати перше українське всенародне представництво.

III

Основні ідейно-програмові принципи

Збереження життя нації, національної єдності і культури — це перша й найвища ціль всякого здорового національного організму. Національна суверенна держава є головною запорукою збереження життя і нормального розвитку нації та добробуту її громадян. Тому українська нація в цей час повинна віддати всі свої сили на здобуття й закріплення власної держави.

Всі політично-активні чинники повинні сконсолідуватися в боротьбі за Самостійну Українську Державу, усунувши всякі суперечливі питання соціально-політичного порядку, які без здобуття власної держави не мають під собою реального ґрунту. Боротьба за національну самостійну державу може бути успішною тільки при умові, що вона буде проводитися незалежно від політичних впливів сторонніх сил.

На тій підставі УГВР визнає такі принципи своєї діяльності:

1. УГВР прагне до відбудови Української Самостійної Соборної Держави на всіх землях українського народу засобами революційної боротьби проти всіх ворогів державної самостійності українського народу, зокрема проти большевицьких і німецьких окупантів та співпраці з усіма прихильниками такої самостійності.

2. УГВР твориться на принципі повної політичної незалежності своїх прагнень від впливів сторонніх національних сил і чинників.

3. УГВР об'єднує всі провідні політичні елементи, незалежно від їх ідейного світогляду та політично-групової приналежності, що стоять на ґрунті політичної суверенності української держави та політичної незалежності українських визвольних прагнень.

4. УГВР приймає для об'єднання національно-визвольних українських сил у боротьбі за УССД таку політично-соціальну платформу:

а) забезпечення народно-демократичного способу визначення політичного устрою в Українській Державі шляхом загального народного представництва;

б) забезпечення свободи думки, світогляду й віри;

в) забезпечення розвитку української національної культури;

г) забезпечення справедливого соціального ладу в Українській Державі без класового визиску і гноблення;

г) забезпечення справжньої законности в Українській Державі й рівності всіх громадян перед законом;

д) забезпечення всіх громадянських прав усім національним меншостям в Україні;

е) забезпечення для всіх громадян вільної ініціативи, регульованої вимогами і потребами цілості нації;

е) забезпечення права рівних спроможностей на сті для всіх громадян вільної ініціативи, регульованої вимогами і потребами цілості нації;

ж) забезпечення вільної форми трудового землекористування з визначенням мінімальних і максимальних розмірів для індивідуального землекористування;

з) усупільнення основних природних багатств країни: землі, лісу вод і підземних скарбів з передачею рілних земель у постійне користування трудовим хліборобським господарствам;

и) удержавлення важкої індустрії і важкого транспорту, передача кооперативним об'єднанням легкої і харчової індустрії, право широкого вільного кооперування дрібних продуцентів;

і) забезпечення вільної торгівлі в унормованих законодавством межах;

ї) забезпечення вільного розвитку ремесла та права на творення індивідуальних ремісничих варстатів і підприємств;

й) забезпечення права на вільну працю для фізичних та умових працівників і забезпечення охорони інтересів робітництва соціальним законодавством.

5. УГВР провадитиме свою боротьбу за УССД в союзі із всіма поневоленими народами Європи й Азії, які борються за своє визволен-

ня і визнають право України на політичну незалежність.

6. УГВР змагає до порозуміння і прагне мирного співжиття з усіма сусідами України на принципі взаємного визнання права на власні держави на етнографічних землях кожного народу.

П Л А Т Ф О Р М А
УКРАЇНСЬКОЇ ГОЛОВНОЇ
ВИЗВОЛЬНОЇ РАДИ

Платформа прийнята Великим Збором Української Головної Визвольної Ради в липні 1944 р. Вперше надрукована у підпільному виданні «Ідея і чин» (1945. Ч. 8).

З М І С Т

Від видавництва	3
1. Михайло Грушевський Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного Слов'янства	7
2. Самійло Величко Причини війни Хмельницького з Поляками	14
3. Вячеслав Липинський Україна на переломі	18
4. Гетьман Іван Мазепа Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями	42
5. Гетьман Пилип Орлик Вивід прав України	45
6. Микола Костомаров Книги Биття Українського Народу	50
7. Іван Франко Ukraina irredenta	59
8. Іван Франко Поза межами можливого	71
9. Микола Міхновський Самостійна Україна	78
10. Михайло Грушевський 250 літ	84
11. Михайло Грушевський Виговський і Мазепа	89
12. Четвертий Універсал Української Центральної Ради 22 січня 1918	99
13. Проклямації Української Національної Ради 1 листо- пада 1918	103
14. Акт Директорії про з'єдинення всіх українських земель	105

15. Михайло Грушевський На порозі нової України	106
16. Симон Петлюра В день свята Української Державності	117
17. Універсал Української Головної Визвольної Ради	119
18. Платформа Української Головної Визвольної Ради	122

НАУЧНОЕ ИЗДАНИЕ

Вывод прав Украины

Л Ь В О В

Малое предприятие «Слово»

(на украинском языке)

Оформлення

та художнє редагування О. М. Козака

Технічний редактор С. Д. Довба

Коректор М. Т. Ломеха

ИБ № 004

Здано до складання 14.06.91. Підписано до друку 20.09.91.
Формат 84×1081/32. Папір друк. Гарн. «Таймс». Високий
друк. Умовн.-друк. арк. 6,72. Фарб.-відб. 6,93. Обл.-вид.
арк.8,99. Тираж 25 000 прим. Видр. № 4. Зам. 2 — 4.
Ціна договірна.

Мале підприємство «Слово»

290000 Львів, вул. Університетська, 1

Віддруковано з гравіювальних діалогів Головного підприємства
РВО «Поліграфкнига» на Київській книжковій фабриці.
252054, вул. Воровського, 24.

